

چالش های حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر و نظام قضایی ایران

محمدرضا زمانی درمزاری

گروه حقوق، واحد بین الملل کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، جزیره کیش، ایران.

zamani.i.legal.institute@gmail.com

سید قاسم زمانی (نویسنده مسئول)

استاد مدعو، گروه حقوق، واحد بین الملل کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، جزیره کیش، ایران؛ استاد، گروه حقوق عمومی و بین الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه

طباطبایی، تهران، ایران.

zamani@atu.ac.ir

رضا موسی زاده

استاد، گروه روابط بین الملل، دانشکده روابط بین الملل، وزارت امور خارجه، تهران، ایران.

rmousazadeh88@gmail.com

قابل انتشار در دوره ۲۴، شماره ۶۳ (پاییز ۱۴۰۴) نشریه پژوهشهای حقوقی

چکیده:

حق دسترسی به وکیل، از زمره حقوق اساسی و بشری و از معیارهای تضمین حق دادرسی عادلانه به شمار می رود که در حقوق بین الملل بشر و نظام قضایی ایران شناسایی شده است. پرسش اصلی این مقاله آنست که چالش های حق دسترسی به وکیل در نظام های حقوقی مذکور چگونه است؟ و پیامدهای تحدید قانونی و رویه ای آن در فرایند دادرسی کیفری چه می باشد؟ هدف این مقاله آنست با مطالعه تطبیقی مراتب در مقام پاسخ به این پرسشها به روش توصیفی و تحلیلی برآید. یافته های پژوهش بیانگر آنست که ساز و کار شناسایی و تضمین حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر با نظام قضایی ایران با وجود شباهت های بین آنها متفاوت بوده و از تضمینات حقوقی یکسان برخوردار نمی باشند و علیرغم شناسایی آن بعنوان یکی از معیارهای حق بر دادرسی عادلانه، حق مزبور در حقوق بین الملل بشر به طور موردی و موقت و در قوانین عادی نظام قضایی ایران، کراراً محدود و مقید گردیده و همراه با چالش های قضایی و رویه ای متعدد در جهت دسترسی به آن در آنها می باشد و بر این مبنا، چالش های حقوقی حق دسترسی به وکیل در این نظام های حقوقی موجب تحدید آن حق در دادرسی های کیفری شده و با سلب و تحدید انتخاب ارادی وکیل، موجبات نقض حق دسترسی به عدالت کیفری و ناعادلانه بودن دادرسی نسبت به متهم فراهم خواهد شد و شناسایی و تضمین موثر حق دسترسی به وکیل نیز زمینه ساز تحقق عدالت کیفری و دادرسی عادلانه می گردد.

کلید واژه: تحدید حق دسترسی به وکیل، چالش حق دفاع، حقوق بین الملل بشر، نظام قضایی ایران

حق دسترسی به وکیل، از زمره حقوق اساسی و بشری و از معیارهای تضمین حق بر دادرسی عادلانه به شمار می رود که در حقوق بین الملل بشر^۱ و نظام قضایی ایران مورد شناسایی قرار گرفته^۲ و بر لزوم تضمین و رعایت آن تأکید گردیده است. شناسایی حق دسترسی به وکیل لزوماً بیانگر تضمین موثر این حق در فرایندهای دادرسی کیفری نبوده و تضمین مستمر آن ممکن است بعضاً، همراه با محدودیت ها و چالش های حقوقی و عینی متعدد باشد. تفاوت در قلمرو حقوق بشر در سطح منطقه ای و بین المللی، موانع قضایی رویه ای، تفاوت در برداشت های حقوقی نسبت به محدودیت های زمانی هزینه ها، صلاحیت تجدیدنظر و سایر تشریفات قانونی مربوط به دادرسی کیفری و موانع عملی مانند حق بر معاضدت حقوقی و فقدان امکان یا تجویز یکسان معاضدت حقوقی نسبت به متهم، برابری سلاح (موازنه در دفاع)، مشارکت موثر در دفاع، وضعیت عادلانه بودن فرایند دادرسی کیفری، فرض بی گناهی (برائت)، حق دفاع، فرصت و امکانات دفاع در دادرسی کیفری، زمان و امکانات کافی برای آماده سازی دفاع، دفاع از سوی خود یا نماینده قانونی (وکیل مدافع) بعنوان برخی از موانع دسترسی به عدالت^۳، رویکردهای قضایی متفاوت نسبت بدانها و ایجاد رویه های قضایی گوناگون در این باره و وضعیت ساز و کار نظارت بر حقوق بین المللی و منطقه ای بشر^۴ زمینه ساز چالش های حقوقی و رویه ای حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری خواهد شد.

۱- چالش های حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر:

حق دسترسی به وکیل و حق دفاع توسط خود یا وکیل خود گزین از حقوق طبیعی، بشری و اساسی و معیار تضمین حق بر دادرسی عادلانه به شمار می رود^۵ و تضمین آن در راستای ترویج حاکمیت قانون، حق بر دادرسی عادلانه و حق دسترسی به عدالت کیفری مورد تأکید قرار گرفته است.^۶ دادرسی عادلانه مبتنی بر معیارها و تضمین های اساسی برای نیل به عدالت کیفری در حقوق بین الملل کیفری می باشد و حق انتخاب وکیل برابر مواد ۱۴ و ۱۵ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی بعنوان یکی از حق های بشری مقرر از حیث حق دفاع متهم می باشد^۷ که قابل سلب و محدودیت نمی باشد.^۸

شناسایی و تضمین حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر به معنای عدم تحدید حقوقی یا رویه ای آن و چالش های پیش روی آن حق در نظام حقوقی مذکور نبوده و چالش های بین المللی و منطقه ای مربوط به حق دسترسی به وکیل در اسناد بین المللی و منطقه ای حقوق بشر^۹ یا رویه های قضایی بین المللی و منطقه ای آن بیانگر وجود موانع حقوقی و رویه ای قضایی مربوطه نسبت به شناسایی آن حق و ساز و کارهای حقوقی اعمال و اجرای آن، تفاوت در رویکردهای بین المللی و منطقه ای نسبت به حق دسترسی به وکیل و حقوق متهم نسبت بدان و محدودیت های حقوقی در فرایند دادرسی کیفری است.^{۱۰}

۱-۱- تحدید حق دسترسی به وکیل در موارد استثنایی و موقت و چالش ابهام در قلمرو موضوعی و رویه ای آن:

¹ ICCPR, 1966 :Article 14 (3) d,b

^۲ اصل سی و پنجم ق.ا.ج.ا. مواد ۱، ۳، ۵، ۴۸، ۱۹۰، ۳۴۶، ۶۲۵ ق.آ.د.ک. و ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا، ۱۳۷۰

³ Teremetskyi, Vladyslav, Duliba, Yevheniia and Drozdova, "Access to Justice and Legal Aid for Vulnerable Groups: New Challenges Caused by the Covid-19 Pandemic", (Journal of Legal, Ethical and Regulatory, 24, 1S (2021), 1-3 and see : Sam Bock, "4 Barriers Blocking Access to Justice" (and How to Help Break Them). (2021), 1-4

⁴ Menno. T. Kamminga, "Challenges in International Human Rights Law", Maastricht University - Faculty of Law, (2017), 1-5

⁵ ICCPR. op. cit.

⁶ ICCPR, Article 14 (3) d, b, UDHR, Article, 10, IACHR, Article 8, ECHR, Article 6, 47, IACHR, Article 8 and Human Rights Committee, General Comment No. 32, Article 14, U.N. Doc. CCPR/C/GC/32 (2007)

⁷ ICCPR. op. cit.

⁸ DENG, Hu. "International Human Rights Law and the Advancement of the Right to a Fair Trial in China". 1-4, FICHL Policy Brief, (2016) 69, 1-4. <https://www.toaep.org/pbs-pdf/69-deng>, Accessed September 4, 2023

⁹ European Union Agency for Fundamental Rights, Rights in practice, "The FRA Fundamental Rights Report", Luxembourg : Publications Office of the European Union, (2019), 73-74

¹⁰ Menno. T. Kamminga. op. cit., 1-5

حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر مبتنی بر شناسایی، تضمین و تعلیق ناپذیری مبنایی آن بر مبنای " اصل آیین قانونی " ^{۱۱} می باشد که شامل چهار رکن اساسی مقرر از حیث " کیفیت از نظر اجرای عدالت، کیفیت از نظر حمایت از حقوق طرفین دعوا، کارایی و اثر بخشی " نسبت به دادرسی عادلانه است ^{۱۲} و با شناسایی صریح و بدون قید و شرط آن؛ تحدید حق دسترسی به وکیل را وفق ماده ۴ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی تنها در شرایط کاملاً استثنایی و فوق العاده و موقت مورد پذیرش قرار داده است ^{۱۳} که با وجود تجویز موردی و محدود آن، ضرورتاً باید حداقل های حقوق متهم با معیارهای دادرسی عادلانه برابر آن ماده تضمین گردد، والا بعنوان نقض حقوق بشری مقرر در آن به شمار خواهد رفت. ^{۱۴} بر این مبنای، وضعیت تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر که ناظر به شناسایی موردی و محدود و موقت آن وفق ماده ۴ میثاق بین المللی مذکور به مانند بند ۲ ماده ۵۲ کنوانسیون حقوق کودک (۱۹۸۹) مبتنی بر شناسایی تحدید موردی حق دسترسی به وکیل وفق بند ۲ ماده ۳۷ ناظر به بندهای ۲ و ۳ ذیل ردیف ب ماده ۴۰ آن کنوانسیون در شرایط ویژه و موقت می باشد و تنها در شرایط استثنایی مقرر در آنها قابل اعمال می باشد ^{۱۵} و فاقد هرگونه تسری در سایر وضعیت های حقوقی و بین المللی مربوطه خواهد بود.

علیرغم رویکرد اصلی و مبنایی حقوق بین الملل بشر در شناسایی صریح و بدون قید و شرط حق دسترسی به وکیل، منع تجویز تحدید حق دسترسی به وکیل و تضمین مستمر و موثر آن حق با تحدید حق دسترسی به وکیل در موارد استثنایی و فوق العاده ^{۱۶}؛ همه حق های شناسایی شده در آن از یک سطح حمایت حقوقی و بین المللی برخوردار نبوده و دارای ویژگی های حقوقی متفاوتی و مبتنی بر ماهیت مطلق یا غیر مطلق یا دارای محدودیت های ذاتی می باشند. برخی از اساسی ترین حق های بشری مانند ممنوعیت شکنجه، برده داری و عطف به ما سبق نشدن قوانین کیفری دارای ماهیت "مطلق" بوده ^{۱۷} و تعلیق ناپذیر می باشند و نمی توان آنها را در وضعیت تعلیق درآورد ^{۱۸}، اما سایر حق های بشری مربوطه ممکن است به طور صریح یا ضمنی مشمول حدود مجاز مقرر در میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی تعلیق گردند. ^{۱۹}

برخی از حقوق به دلایلی مانند نظم عمومی و حمایت از حقوق و آزادی های دیگران با صراحت مشمول محدودیت قانونی مقرر مانند آزادی اطلاعات برابر ماده ۱۹ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی به شمار رفته و بعضی دیگر از آنها شامل محدودیت های ضمنی مقرر با تعیین معیارهایی، از قبیل "عادلانه، معقول و خودسرانه" ^{۲۰} می باشند و هرگونه تحدید مغایر با قواعد بین المللی بشر نسبت به آنها، مگر در محدوده مجاز مقرر در قانون و منطبق به اصول مذکور در آن میثاق و در راستای هدف مشروع و ضروری مربوط بدان ممنوع می باشد. با وجود این، برابر بند کلی مقرر در برخی از معاهدات ممکن است حقوق تضمین شده در مقدمه میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ^{۲۱} مشمول محدودیت هایی عمومی مقرر در ماده ۴ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی ^{۲۲} و یا محدودیت های مقرر در مواد ۱۸(۳) و ۱۹(۳) آن میثاق که در وضعیت اضطراری طی اعلامیه قابل صدور و اعلام از سوی هر دولتی قابل طرح است، گردد. بعلاوه، بعضی از حقوق بشری نیز مشمول محدودیت های مقرر نسبت به حق متهم در یک پرونده کیفری برای "محاكمه بدون تأخیر بی مورد" و "محاكمه فوری در دادرسی کیفری" ^{۲۳} توأم با حق بر دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل " می باشند ^{۲۴} که موجب

¹¹ Due Process of Law

¹² Icelandic Human Rights Centre, "The Right to Due Process", (2023), 1-3, <https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/substantive-human-rights/the-right-to-due-process> & Shanell, Sanches, "The Crime Control and Due Process", BP Pressbooks, (2019), 1-4

¹³ ICCPR.op.cit.

¹⁴ See : U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007

¹⁵ UNCRC, 1989:Article 37 (d),40 (2),(3) b and Article 15(2)

¹⁶ U.N.Doc.CCPR/C/GC/32(2007)

¹⁷ Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984:Article 2

¹⁸ حقوق مقرر در مواد ۷، ۸، ۱۱، ۱۵ و ۱۶ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی بعنوان حقوق بشری غیر قابل تعلیق به شمار می روند:

Australian Government, Attorney-Generals Department, "Permissible limitations, Public sector guidance sheet", (2022), 8-9. <https://www.ag.gov.au/>

¹⁹ Limitations on ICCPR rights, Article 4

²⁰ ماده ۱۴، ماده ۲۵ و مواد ۶، ۹ و ۱۷ میثاق

²¹ ICESCR, 1966, Preamble and Article 1, 2, 3, 5

²² Australian Government.op.cit.3-5

²³ The Right to a Speedy Trial in a Criminal Law Case

²⁴ Australian Government.op.cit.,6

بروز چالش‌های مترتب بر تحدید حق دسترسی به وکیل در موارد استثنایی به جهت ابهام در قلمرو موضوعی و رویه‌ای آن و برداشت‌های قضایی و رویه‌ای متفاوت در حقوق بین‌الملل بشر و نقض آن حق به ترتیب مذکور در نظر کمیته حقوق بشر یا دادگاه‌های منطقه‌ای حقوق بشر می‌گردد.^{۲۵}

۱-۲- چالش ناشی از شمول حق دسترسی به وکیل به مرحله دادرسی کیفری و عدم تسری آن به مرحله پیش‌دادرسی:

حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل بشرگرچه بعنوان یک اصل و حق غیر قابل تجزیه و سلب و تفکیک ناپذیر و تعلیق ناپذیر حقوق بشری به شمار می‌رود و تحدید موردی و استثنایی آن حق، تنها در وضعیت یک "خطر عمومی استثنایی (فوق‌العاده) نسبت به موجودیت یک ملت و لزوم اتخاذ تصمیم فوری و خارج از الزامات مقرر در میثاق" و منوط به عدم مغایرت آن با سایر الزامات حقوقی و بین‌المللی مقرر در حقوق بین‌الملل و منع هرگونه تبعیض مقرر در ماده ۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی می‌باشد، لکن استثناء مذکور فاقد هرگونه شمولی نسبت به ماده ۶ و بندهای ۱ و ۲ ماده ۷ و مواد ۸، ۱۱، ۱۵، ۱۶ و ۱۸ آن میثاق بوده و حقوق مقرر در آنها فاقد تعلیق‌پذیری مذکور در ماده ۴ آن می‌باشد.^{۲۶} با وجود این، علیرغم شناسایی و تضمین حق دسترسی به وکیل و حق دفاع در اسناد حقوق بشر^{۲۷}؛ شمول این حق نوعاً ناظر به مرحله محاکمه و دادرسی دادگاه نسبت به متهم بوده و کمتر به مرحله تحقیقات مقدماتی و پیش‌دادرسی^{۲۸} در فرایند دادرسی کیفری اشاره دارد^{۲۹} و زمینه ساز سلب یا تحدید حق دسترسی به وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی نسبت به متهم و منوط شدن آن به مرحله دادرسی کیفری بعنوان یک چالش مترتب نسبت بدان به جهت تحدید حق دسترسی به وکیل و حق دفاع متهم در مرحله پیش‌دادرسی می‌باشد.^{۳۰}

۱-۳- چالش ناشی از تحدید رویه‌ای حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری:

حق دسترسی به وکیل با وجود شناسایی در اسناد حقوق بین‌الملل بشر و حقوق منطقه‌ای بشر بعنوان یکی از معیارهای اصلی حق بر دادرسی عادلانه ممکن است نسبت به برخی از جرائم مهم و محاکم قضایی با محدودیت‌هایی همراه بوده^{۳۱} و ضمن ایجاد چالش‌های حقوقی و رویه‌ای مربوط به حق دسترسی به وکیل، عادلانه بودن دادرسی را متاثر از خود سازد. شناسایی حق دسترسی به وکیل بعنوان معیار تضمین دادرسی عادلانه و از اصول و ارکان اصلی آن ملازمه با نبود چالش‌ها و موانع دسترسی به عدالت در حقوق بین‌الملل بشر ندارد و اسناد حقوقی و بین‌المللی مربوطه و رویه‌های قضایی بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر در احراز مراتب نقض حق دسترسی به وکیل و نقض حق بر دادرسی عادلانه^{۳۲} بیانگر وجود چالش‌های دسترسی بدان^{۳۳} و چالش‌های حقوقی و حرفه‌ای مربوط به استقلال قضات و وکلای دادگستری می‌باشد.^{۳۴}

بر این مبنا، چالش‌های بین‌المللی و منطقه‌ای مربوط به حق دسترسی به وکیل در اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر^{۳۵} و رویه‌های قضایی بین‌المللی و منطقه‌ای آن بیانگر وجود موانع حقوقی و رویه‌ای قضایی مربوطه نسبت به شناسایی آن حق و ساز و کارهای حقوقی اعمال و اجرای آن، تفاوت در رویکردهای بین‌المللی و منطقه‌ای نسبت به حق دسترسی به وکیل و حقوق متهم نسبت بدان و محدودیت‌های حقوقی در فرایند دادرسی

²⁵ See : Human Rights Committee, General Comment No.32.op.cit. and see: Menno.T.Kamminga.op.cit.1-5

²⁶ ICCPR, 1966: Article 4

²⁷ OHCHR, 2023 : 14 and ECHR, 2019 : 10-1

²⁸ pre trial stage

²⁹ بند(د) ماده ۲ قواعد دادرسی دادگاه نورنبرگ، بند(ج) ماده ۹ منشور توکیو، قسمت (د) بند ۴ ماده ۱۶، بند ۳ ماده ۱۸ اساسنامه دادگاه یوگسلاوی سابق، بند ۳ ماده ۱۷ و قسمت (د) بند ۴ ماده ۲۰ اساسنامه دادگاه رواندا

³⁰ منشاء این کلی‌نگری و رویکرد عمومی نویسندگان اسناد حقوق بشری ممکن است ناشی از تفاوت نظام‌های قضایی و دادرسی و عدم تفکیک نهاد تعقیب و تحقیق در همه کشورها باشد:

مصطفی فضائلی، دادرسی عادلانه؛ محاکمات کیفری بین‌المللی (تهران: شهر دانش، ۱۳۹۲)، ۱۳۰-۱۲۹

³¹ ماده ۸ دستور العمل Dierctive 2013/48/EU اتحادیه اروپا در بردارنده شرایط نسبتاً مشابهی برای محدود سازی حق دسترسی به وکیل می‌باشد که برابر آن تنها می‌توان حق دسترسی به وکیل را در مرحله پیش‌دادرسی (pre trial stage) محدود ساخت (غلامرضا قلی‌پور و مهدی صبوری پور، "تحدید وکیل در نظام عدالت کیفری ایران"، پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱، ۱۱ (۱۳۹۹)، ۲۲۴

³² Human Rights Committee, General Comment No.32.op.cit.

³³ OHCHR, P. Grossman, "Challenges to the protection of human rights today", American University Washington College of Law, 11 April 2019, 1-5

³⁴ United Nations, Margaret Satterthwaite, A/HRC/53/31, "Reimagining justice : confronting contemporary challenges to the independence of judges and lawyers", (2024), 1-5

³⁵ European Union Agency for Fundamental Rights, Rights in practice.op.cit.73-74

کیفری است.^{۳۶} تفاوت در وضعیت و ماهیت دادرسی کیفری از مرحله پیشادادرسى و تحقیقات مقدماتی تا مرحله دادرسی و اجرای احکام کیفری آن، نقش و کارکرد پلیس در فرایند تحقیقات مقدماتی، سری بودن تحقیقات مقدماتی، موضوع جرائم و صلاحیت های قانونی مربوطه، کیفیت حق دسترسی به وکیل در مراحل قضایی مختلف و قلمرو و شمول آن، رویکرد متفاوت نسبت به حق بر معاضدت قضایی و حقوقی نسبت به متهم در فرایند دادرسی کیفری و ضمانت های مقرر نسبت بدان موجب چالش حق دسترسی به وکیل می گردد^{۳۷}، به گونه ای که با وجود شناسایی حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر و منطقه ای حقوق بشر، تضمین مستمر و موثر آن حق همراه با چالش های حقوقی متعددی بوده است^{۳۸} و اعلام نظر مراجع نظارتی حقوق بشر در سطح بین المللی و منطقه ای در تبیین عدم رعایت حق دسترسی به وکیل و عدم تضمین موثر آن بعنوان "نقض حق دسترسی به وکیل" بیانگر آن است.^{۳۹}

۱-۳-۱- تحدید رویه ای حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر:

گرچه، رویه بین المللی تا پیش از جنگ جهانی دوم، حکایتی از توجه به رعایت "آیین قانونی"^{۴۰} در مرحله تحقیقات مقدماتی ندارد، لکن رویدادهای اساسی مربوط به حقوق بین الملل کیفری، بویژه بعد از جنگ های جهانی اول و دوم و جنایات بشری متعدد و لزوم پیشگیری از تکرار مجدد آنها، همراه با ضرورت تعقیب کیفری مرتکبین آنها و مجازات آنان سبب تحول تدریجی آیین دادرسی کیفری در محاکم کیفری بین المللی و رویه های قضایی بین المللی آن، قواعد مربوط به دادرسی کیفری مانند "حق بر دادرسی عادلانه" و "حق دسترسی به وکیل" بعنوان یکی از معیارهای اصلی آن نسبت به حق دفاع متهم وارد ادبیات حقوق بین الملل گردید^{۴۱} و عدم رعایت حق مزبور نیز از سوی کمیته حقوق بشر سازمان ملل بعنوان "نقض ماده ۱۴ میثاق" از حیث نقض حق بر دادرسی عادلانه به شمار رفت.^{۴۲}

با وجود شناسایی و تجویز حق برخورداری از وکیل در منشور دادگاههای نورنبرگ و توکیو و شناسایی حق برخورداری متهم از معاضدت وکیل برابر بند(الف) ماده ۲ قواعد دادرسی محکمه نورنبرگ و ضرورت آگاه کردن متهم از این حق خود در فاصله زمانی حداقل سی روز قبل از دادرسی؛ حق مزبور در مرحله تحقیقات مقدماتی و جمع آوری ادله توسط دادستان فاقد تصریح مقرر در آن دادگاهها بود و حق مزبور نوعاً مشمول مرحله دادرسی و محاکمات قضایی در دادگاه نسبت به متهم می شد^{۴۳} و علیرغم شناسایی حق دادرسی عادلانه بر اساس حقایق و قانون در بند ۵ اصول حقوق بین الملل مورد شناسایی در منشور دادگاه نورنبرگ در مجمع عمومی سازمان ملل متحد در ۱۱ دسامبر ۱۹۹۶^{۴۴} - حق دسترسی به وکیل بعنوان یکی از اصول دادرسی عادلانه فاقد هرگونه شمولی در مرحله تحقیقات مقدماتی و پیشادادرسى^{۴۵} در دادگاه های نورنبرگ و نظامی توکیو بود و همین تحدید زمانی و قضایی مقرر در دو دادگاه مزبور، زمینه ساز نقض حق بر دادرسی عادلانه نسبت به متهمان دادگاههای فوق را از جهت سلب حق دسترسی به وکیل در مرحله پیشادادرسى و چالش های مترتب بر نقض و تحدید آن گردید.^{۴۶}

بر این مبنا، تحدید زمانی و قضایی مقرر در دو دادگاه توکیو و نورنبرگ موجب سلب و نقض حق دسترسی به وکیل در مرحله پیشادادرسى و چالش های مترتب بر تحدید آن شد. خلاء مزبور با شکل گیری دادگاههای بین المللی کیفری بعدی در حقوق بین الملل برطرف گردید و خلاهای حقوقی و رویه ای

³⁶ Menno.T.Kamminga.op.cit.1-5

³⁷ DENG,Hu.op.cit.

³⁸ European Union Agency for Fundamental Rights,Rights in practice.op.cit.13

³⁹ see : Estrella v. Uruguay,1990,Murray v. United Kingdom,1996 and Pinto v.Trinidad and Tobago,1969

⁴⁰ Due process

⁴² UN Human Rights Committee (HRC),General Comment No.32.,op.cit.

⁴³ امید رستمی غازی، "حق برخورداری از وکیل در محاکمات کیفری بین المللی"، مجله حقوقی دادگستری، ۳۸ (۱۳۹۲)، ۷۴-۷۵

⁴⁴ تصویب اصول مزبور از سوی کمیسیون حقوق بین الملل سازمان ملل متحد زمینه ساز توسعه حقوق بین الملل کیفری گردید:

Christian Tomuschat,"The Legacy of Nuremberg",Journal of International Criminal Justice,4 (2006) 4,830-834,doi.org/10.1093

See:7580/76 Decision - X. v. Federal Republic of Germany,1977,21

⁴⁵ pre trial stage

⁴⁶ محمدرضا ضیائی بیگدلی و همکاران، مترجم، آراء و نظریات مشورتی دیوان بین المللی دادگستری (جلد دوم، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۷)، ۳۶۴

مذکور زمینه سازی شکل گیری دکترین حقوق بشر مطروحه در دهه های پایانی قرن بیستم و ایجاد دادگاه کیفری بین المللی یوگسلاوی سابق و رواندا و تشکیل دادگاههای کیفری بین المللی ویژه شد^{۴۷} و موجب توسعه ادبیات حقوقی در حقوق بین الملل کیفری و مقررات دادرسی کیفری مربوط به مسئولیت کیفری بین المللی افراد و حق دسترسی به وکیل و حق دفاع در فرایند دادرسی های کیفری بین المللی گردید^{۴۸} و معیارها و حقوق حاصل از آن حق ضمن تاکید در اساسنامه و رویه های قضایی بین المللی دادگاههای کیفری بین المللی بعدی، همراه با تصویب قواعد آیین دادرسی و ادله اثبات دادگاههای فوق و اساسنامه دادگاه کیفری بین المللی بود^{۴۹}، لکن احراز آن توأم با چالش های عملی در فرایند رسیدگی از حیث برداشت ها و رویکردهای رویه ای متفاوت مربوط بدان بود.^{۵۰}

۱-۳-۲- تعیین رویه ای حق دسترسی به وکیل در حقوق بشر منطقه ای:

حقوق بشر منطقه ای با شناسایی حق دسترسی به وکیل و حق دفاع در فرایند دادرسی و رویه های قضایی دادگاههای منطقه ای حقوق بشر در تضمین و توسعه آن حق نقش دارد^{۵۱} و با وجود تفاوت در رویکردهای حقوق بشر منطقه ای در برخی از موارد، تاکید اصلی آنها در شناسایی و تضمین مستمر حق مزبور در فرایند دادرسی کیفری می باشد که به اشکال گوناگون در اسناد منطقه ای و رویه های قضایی منطقه ای حقوق بشر تبلور یافته است.^{۵۲} با این حال، علیرغم شناسایی حق مزبور در حقوق بشر منطقه ای، اعمال آن مبتنی بر برخی محدودیت های قانونی و حقوقی مقرر یا همراه با نقض رویه ای آنها بوده است که ضمن تحدید حقوقی و رویه ای حق دسترسی به وکیل و نقض حق بر دادرسی عادلانه^{۵۳} موجب چالش از حیث دسترسی به آن حق نسبت به متهم و حق دفاع وی در دادرسی کیفری می گردد.

با وجود شناسایی حق دسترسی به وکیل در اسناد حقوقی اتحادیه اروپا^{۵۴} و رویه های کیفری آن و تاکید بر اصول دادرسی کیفری^{۵۵} و اطلاع رسانی حقوق متهمان به شیوه ای موثر و تحدید حقوق بشر در مواقع استثنایی برابر ماده ۱۵ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر؛ تعلیق بخش هایی از آن در زمان جنگ یا خطرات عمومی از سوی دولت های عضو تجویز شده است.^{۵۶} تحدید حق دسترسی به وکیل باید به گونه ای باشد که متهم را از دادرسی منصفانه محروم نسازد.^{۵۷} افزون بر آن، چالش های مرتبط با حق دفاع متهم در فرایند دادرسی کیفری در رویه حقوق بشر اروپا نوعاً مبتنی بر موانع پیش روی متهمان در دسترسی به اطلاعات به علل گوناگون، از قبیل موانع زبانی، کمبود آموزش، ناتوانی یا مسمومیت با الکل یا مواد مخدر و دسترسی کلی به چهارچوبی که در آن اطلاعات مربوط به حقوق متهم ارائه می گردد^{۵۸} و یا همراه با عدم وجود روش مناسب برای تایید و احراز درک متهم از اطلاعات ارائه شده، بویژه در اثنای عدم حضور وکیل در فرایند تحقیقات مقدماتی و دادرسی کیفری می باشد که از زمره چالش های حقوقی مربوط به حق دسترسی به وکیل در اتحادیه اروپا بر شمرده شده است.^{۵۹}

⁴⁷ see : International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), 1993, <https://www.icty.org/> and International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), 1994, <https://unictr.irmct.org/>

^{۴۸} محمدرضا ضیائی بیگدلی و همکاران، پیشین

⁴⁹ United Nations, Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), 1998: Article 67 (1)

^{۵۰} فعالیت دیوان کیفری بین المللی به دلیل فقدان قدرت اجرایی موثر آن، تلافی تعقیب شخصیت های سیاسی و بین المللی و رسیدگی قضایی نسبت به آنها با حاکمیت ملی دولتها و اصل مصونیت سیاسی و بین المللی آنان همراه با چالش بوده و از ضمانت اجرایی کافی برخوردار نمی باشد: آناهیتا سیفی و یاسر نیاورانی، "چالش ها و ضعف های اجرایی تصمیمات دیوان کیفری بین المللی"، پژوهش های حقوق تطبیقی عدل و انصاف، ۷، ۲ (۱۳۹۸)، ۲۹.

⁵¹ IACHR, Article 8, ECHR, Article 6, 47 and IACHR, Article 8

⁵² See : eur-lex, Directive 2012/13/EU of the European Parliament and the Council of 22 May 2012, on the right to information in criminal proceedings, Official Journal of the European Union, L 142/1-10 and EUR-Lex, Directive 2010/64/EU of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 on the right to interpretation and translation in criminal proceedings, OJ L 280, 26.10.2010, 1-7, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32010L0064>

⁵³ see : Estrella v. Uruguay, 1990, Murray v. United Kingdom, 1996 and Pinto v. Trinidad and Tobago, 1969

⁵⁴ CHREU, 2012: Art. 6, 47, 48

⁵⁵ See : CEU, 2009, OJ 2009 C 295

⁵⁶ European Union Agency for Fundamental Rights Rights in practice. op.cit. 1-5

⁵⁷ ECHR, 2019, 1-11

⁵⁸ Directive 2012/13/EU, op.cit. Article 3 (2) and 4

⁵⁹ European Union Agency for Fundamental Rights Rights in practice. op.cit. 1-12

تاخیر در تفهیم حق دسترسی به اطلاعات و موضوع اتهام و حقوق دفاعی متهم و فراهم آوردن ساز و کار دسترسی نسبت بدان از سوی پلیس در راستای حق معاضدت حقوقی^{۶۰} و تعلیق و تاخیر در دسترسی متهم به وکیل منتخب خود و عمال برخی محدودیت ها در زمینه حق دسترسی و مشاوره با وکیل با منظور حذف خطر تباری در شرایط استثنایی به تجویز کمیسیون اروپایی حقوق بشر^{۶۱}، عدم ارائه اطلاعات دقیق و درست و به زبان قابل فهم به متهم نسبت به علت دستگیری و تعقیب وی، عدم تفهیم به هنگام یا تعلیق در روند تفهیم کتبی اعلام حقوق متهم در فرایند بازداشت و تعقیب قانونی وی^{۶۲}، تعلیق در تفهیم حقوق متهم به شیوه ای موثر، تضمین نمایندگی قانونی موثر نسبت به متهم و عدم رعایت آن از سوی دولتهای عضو و اختلاف روبه های قضایی مرتبط با تحدید حق دسترسی به وکیل در مراحل دادرسی^{۶۳}، از دیگر چالش های حق دسترسی به وکیل در اتحادیه اروپا بیان شده است.^{۶۴}

رویه حقوق بشر آمریکا نیز با وجود شناسایی حق دسترسی به وکیل و حق دفاع در فرایند دادرسی کیفری در کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر و اسناد منطقه ای حقوق بشر آن به مانند رویه حقوق بشر اروپا دارای چالش ها و موانع حقوقی و رویه ای متعددی در دادرسی کیفری است که با نقض حقوق بشر مقرر در آن زمینه ساز عملی تحدید حق دسترسی به وکیل می گردد و دسترسی مستمر و موثر به عدالت کیفری در آنرا با مشکل همراه خواهد ساخت.^{۶۵} این نکته، ضرورت مشارکت حقوقدانان و وکلای دادگستری را در جهت توسعه عدالت کیفری در فرایندهای دادرسی مورد تاکید قرار می دهد و بر "عدالت برای تحول و تغییر"^{۶۶} اشاره دارد که مبتنی بر ایجاد جهانی است که در آن عدالت اجتماعی و برابری نژادی با توانایی فرد برای دسترسی به منابع لازم برای کشف حقیقت تقویت گردد.^{۶۷} با این حال، تامین مالی نسبت به حق معاضدت حقوقی و قضایی، بالا بودن هزینه های اقدامات حقوقی، الزامی نبودن مشاوره حقوقی در شرایط حقوقی عادی و عدم آگاهی از حقوق قانونی، خدمات و رویه ها و مواجهه شدن افراد با سیستم حقوقی به تنهایی در اثر ناآگاهی نسبت به مقررات و فرایندهای پیچیده حقوقی، ناعادلانه بودن سیستم دادرسی، عدم کفایت منابع مالی برای اجرای طرح و برنامه های تحقق عدالت کیفری، خلاء مسئولیت پذیری و عدم درک مناسب حقوق بشر، از زمره چالش های حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری در رویه حقوق بشر آمریکا و تحدید حق دسترسی به عدالت کیفری بر شمرده شده است.^{۶۸}

حق دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل بعنوان معیار تضمین آن در ماده ۷ منشور آفریقایی حقوق بشر و مردم و پروتکل مالابو^{۶۹} در سال ۲۰۱۴ مورد شناسایی و تضمین قرار گرفت و با افزایش صلاحیت دیوان آن بعنوان رکن اساسی فرایند رسیدگی های کیفری به شمار می رود.^{۷۰} بند الف ماده ۴۶ پروتکل مالابو درباره حقوق متهمان دارای مقررات مشابه دادرسی عادلانه در دادگاه کیفری بین المللی وفق بند ۱ ماده ۶۷ اساسنامه رم از حیث حقوق اساسی مربوط به دفاع در دادرسی کیفری می باشد.^{۷۱} با وجود این، موانعی مانند بی سوادی، فقر و ساز و کارهای حقوقی دست و پا گیر بعنوان عوامل ایجاد چالش های بلند مدت برای دسترسی به عدالت و دادرسی عادلانه در آفریقا به شمار می روند که موجب به حاشیه راندن بیشتر گروه های اجتماعی مانند افراد بی بضاعت، زنان، کودکان و معلولان می گردد که به همراه اطاله رسیدگی و طولانی بودن فرایند دادرسی های قضایی، هزینه های بالای دادخواهی و وکالت دعاوی از سوی وکلای دادگستری، فساد گسترده در دادگاهها و پیچیدگی فرایندهای قانونی، عدم دسترسی آسان به مشاور حقوقی و وکیل دادگستری و دغدغه های مربوط به عدم انصاف در دادگاهها و عدم اعتماد به دادگاهها و پلیس بعنوان مجری دستورات قضایی و ناعادلانه بودن دادرسی های قضایی، عدم حاکمیت به قانون با وجود تفاوت در کیفیت و میزان دسترسی به عدالت در سراسر قاره آفریقا، از دیگر موانع پیش روی دسترسی به

⁶⁰ Facilitating defendants' direct and prompt access to legal assistance

⁷¹ درباره قضیه کروچر و مولر علیه سوئیس (Krocher & Moller v. Switzerland 1982) نک: سید حسن هاشمی، **حق دادرسی منصفانه در شرایط اضطراری در ایران و اسناد بین المللی** (تهران، شهر دانش، ۱۳۹۲)، ۱۷۱.

⁷² اصل برائت، حق دفاع، حق محاکمه عادلانه، حق دسترسی به وکیل، جبران خسارت و سایر حقوق مقرر در مواد ۴۷ و ۴۸ منشور حقوق بشر اروپا

⁶³ Directive 2012/13/EU, op.cit. Article 8

⁶⁴ European Union Agency for Fundamental Rights Rights in practice, op.cit. 11-12

⁶⁵ See : IACHR, Violations Against The Inter-American Convention On Human Rights, ILS, 2023, 1-3, <https://iachr.ils.edu/violations>

⁶⁶ Justice for Change

⁶⁷ Toronto Metropolitan University. "Global Justice and Change (GJC) Program". (2024), 1-4, <https://www.torontomu.ca/gjc/>, Accessed October 5, 2024

⁶⁸ Bednar, Maci, 2021 : 4-7

⁶⁹ Malabo Protocol, 2014

⁷⁰ Amnesty International, Malabo Protocol, 2017

⁷¹ Melinda, Taylor, "Defence and Fair Trial Rights at the African Court of Justice and Human and Peoples' Rights", Cambridge University Press, 2019, 6-5

عدالت در آن به شمار می روند که در قضایای حقوقی متعدد مورد رسیدگی دیوان افریقا بدان اشاره شده است^{۷۲} که موجبات تحدید حق دسترسی به وکیل و تضمین مستمر و موثر آن و چالش های مترتب بر سلب و نقض آنرا فراهم آورده است.

۴-۱- چالش حق دسترسی به وکیل در شرایط اضطرار بین المللی و پاندومی کرونا ویروس:

چالش حق دسترسی به وکیل در فرایند دادرسی کیفری نسبت به افشار آسیب پذیر در کشورها در شرایط اضطرار بین المللی و پاندومی کرونا ویروس در راستای نیل به حق دسترسی برابر به عدالت برای همگان؛ جلوه ای متفاوت و اهمیتی متمایز برای تحقق دادرسی عادلانه به خود می یابد. به گونه ای که حق دسترسی به وکیل برای گروه های آسیب پذیر با چالش های جدید ناشی از همه گیری کووید ۱۹^{۷۳} در حقوق بین الملل بشر به مانند نظام قضایی ایران همراه بوده است.^{۷۴} پیامدهای بی سابقه همه گیری کرونا بر تحقق حقوق بشر؛ گروه های آسیب پذیر را به طور نامتناسبی تحت تأثیر قرار داده و شکاف جهانی عدم دسترسی به عدالت، شکاف در حقوق بشر از حیث تبعیض و فقر در دسترسی به حمایت اجتماعی و خدمات حقوقی و اساسی، دسترسی ناکافی یا عدم دسترسی به عدالت را نسبت به آنها با خود به همراه داشته است و با گسترش سریع همه گیری کووید ۱۹ بعنوان یک وضعیت اضطراری جهانی بی سابقه؛ چالش دسترسی به عدالت و حق دسترسی به وکیل در فرایند دادرسی کیفری بیشتر شده است. این نه تنها، یک بحران بهداشت عمومی، بلکه یک بحران حقوق بشر به شمار می رود که در پی آن، حقوق بشر در بسیاری از کشورهای جهان نقض گردید و دسترسی به اطلاعات و آزادی مطبوعات محدود شد.^{۷۵}

همه گیری کووید-۱۹ با متاثر کردن نظام های حقوقی و قضایی جهان و ایجاد شکست در اجرای اهداف توسعه پایدار و افزایش نابرابری جهانی و کاهش حق دسترسی به عدالت کیفری، سبب شکاف جهانی عدالت گردید. به گونه ای که بار بی عدالتی بیش از حد بر دوش گروه های آسیب پذیر واقع شد که با تهدید از دست دادن شغل، معیشت، مسکن، بهداشت و زندگی مواجه گردید و حق دسترسی به وکیل را نیز با چالش های متعدد همراه ساخت و با تعلیق دادرسی های غیر فوری در بیشتر نظام های قضایی و نسبت به دادرسی رویه ای و اجرایی^{۷۶}، موجب ایجاد دادگاههای آنلاین و الکترونیکی کردن دادرسی در جهان گردید که بیشتر آسیب پذیران فاقد دسترسی به اینترنت یا کم برخوردار و عدم برخوردار از دانش کافی نیز در زمینه فناوری اطلاعات از دسترسی به عدالت کیفری و حق دسترسی به وکیل نسبت بدان محروم بودند.^{۷۷}

۴-۱-۵ پیامدهای چالش تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر:

با وجود شناسایی حق بر معاضدت حقوقی و قضایی و حق دفاع متهم از سوی وی یا وکیل انتخابی وی^{۷۸} بعنوان یکی از اصول مقرر در حقوق بشر منطقه ای به مانند حقوق بین الملل بشر که بیانگر منع تجویز تحدید حق دسترسی به وکیل، تضمین مستمر و موثر آن حق بعنوان یک "حق بنیادین بشری" و "حق غیر قابل تعلیق و تعویق و نقض" نسبت به آن، ولو با تجویز تحدید موردی و فوق العاده آن حق در موارد استثنایی و اضطراری می باشد^{۷۹}، گونه های متعدد نقض حق دسترسی به وکیل در رویه های قضایی محاکم منطقه ای حقوق بشر دلالت بر تحدید رویه ای آن حق و چالش های مترتب بر حق دفاع متهم دارد که در قضایای متعدد از سوی کمیته حقوق بشر سازمان ملل متحد و دادگاههای منطقه ای حقوق بشر مورد شناسایی قرار گرفته و بعنوان نقص اشکال گوناگون آن حق وفق ماده ۱۴ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی یا بعنوان نقض ماده ۶ معاهده اروپایی حقوق و آزادی های بنیادین بشر (۱۹۵۰) بر شمرده شده است.^{۸۰}

⁷² Ibid,6-7

⁷³ COVID-19

⁷⁴ درباره چالش های دسترسی به عدالت و وضعیت گروه های آسیب پذیر نسبت بدان، بویژه در شرایط پاندومی کرونا ویروس نک:

Teremetskiy, Vladyslav, Duliba, Yevheniia and Drozdova, Olena. op. cit. 1-10

⁷⁵ ibid

⁷⁶ Ibid, 1-3

⁷⁷ همان درباره آثار حقوقی و رویه ای همه گیری کرونا در نظام قضایی ایران و اخلال در نظم جاری دادرسی های قضایی و غیر قضایی نک: اختیار، نحوه فعالیت بخش های مختلف قضایی

به منظور پیشگیری از شیوع کرونا، ۱۳۹۹/۱/۲۷: 50680: <https://www.ekhtabar.ir/?p=50680>

⁷⁸ The right to defend oneself in person or through a lawyer of one's own choice

⁷⁹ U.N.Doc.CCPR/C/GC/32(2007) and ICCPR, 1966: Article 4

⁸⁰ UN Human Rights Committee (HRC), General Comment No.32. op. cit.

چالش های مربوط به حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر مبتنی بر تحدید حقوقی و رویه ای موردی و موقت آن حق در فرایند دادرسی کیفری در موارد استثنایی و جرایم خاص، شناسایی حق مزبور در مرحله دادرسی در دادگاه و عدم تجویز آن در مرحله تحقیقات مقدماتی و تفاوت در رویکردهای حقوقی منطقه ای حقوق بشر نسبت بدان در مراحل دادرسی مزبور بوده و تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق بشر منطقه ای برخلاف حقوق بین الملل بشر با وجود محدود و نسبی بودن آن، مبتنی بر شناسایی مکرر وضعیت های حقوقی متعدد در این باره می باشد.^{۸۱} رویه های قضایی حقوق بشر منطقه ای برخلاف ترتیب حقوقی استثنایی مقرر در ماده ۴ میثاق بین المللی مذکور نشان از شناسایی و تجویز مکرر تحدید حق دسترسی به وکیل در موارد متعدد دارد و آنرا به کلی ممنوع ننموده است.^{۸۲}

بر این مبنای، چالش های بین المللی و منطقه ای مربوط به حق دسترسی به وکیل در اسناد بین المللی و منطقه ای حقوق بشر^{۸۳} یا رویه های قضایی بین المللی و منطقه ای آن بیانگر وجود موانع حقوقی و رویه ای قضایی مربوطه نسبت به شناسایی آن حق و ساز و کارهای حقوقی اعمال و اجرای آن، تفاوت در رویکردهای بین المللی و منطقه ای نسبت به حق دسترسی به وکیل و حقوق متهم نسبت بدان و محدودیت های حقوقی در فرایند دادرسی کیفری می باشد^{۸۴} که از نظر مراجع نظارتی حقوق بشر در سطح منطقه ای و بین المللی؛ عدم رعایت حق دسترسی به وکیل و عدم تضمین موثر آن بعنوان " نقض حق دسترسی به وکیل " و حقوق بین المللی و منطقه ای حقوق بشر نسبت بدان بیان شده است.^{۸۵}

۲- چالش های حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران:

چالش های مربوط به حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران نوعاً مربوط به محدودیت های قانونی و رویه ای مربوط به فرایند دادرسی کیفری، ماهیت تحقیقات مقدماتی و دستور کار قانونی نهاد تعقیب و تحقیق، صلاحیت های قانونی و جرائم مربوط، محدودیت های رویه ای قضایی مربوطه و ساز و کارهای دسترسی به وکیل و تحقق حق دفاع در فرایند دادرسی، همراه با چالش های عمومی حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری می باشند. چالش های مربوط به حق دسترسی به وکیل در فرایند دادرسی های کیفری نیز مشتمل بر ویژگی ها و محدودیت های قانونی مربوط به مرحله تعقیب و تحقیق (سری بودن) و موضوع جرائم و صلاحیت های قانونی تعیین شده می باشد که با وجود شناسایی حق دسترسی به وکیل در رسیدگی های قضایی و شمول آن نسبت به دادرسی کیفری در نظام قضایی ایران؛ تعقیب و تحقق آن در نظام قضایی و دادرسی کشور با چالش های ناشی از آن همراه می باشد.

۲-۱- فرایند دادرسی های کیفری:

ترتیبات قانونی و رویه های قضایی مرتبط با فرایندهای دادرسی کیفری در نظام قضایی ایران و کیفیت دسترسی به عدالت در آن ممکن است موجبات ایجاد چالش های حقوقی و رویه ای متعدد را در مراحل مختلف دادرسی کیفری از مرحله پیشدادارسی تا مرحله اجرای احکام کیفری فراهم آورد. چالش های مزبور می تواند ضمن ایجاد موانع حقوقی مختلف؛ زمینه ساز تحدید حق دسترسی به وکیل باشد و حق دفاع متهم را متاثر سازد. چالش های حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری در نظام قضایی ایران ممکن است ناشی از ترتیب قانونی مقرر، رویکردهای قضایی جاری و رویه های قضایی ناشی از

^{۸۱} عمده موضوعات مورد اختلافات نسبت به حق دسترسی به وکیل در اسناد منطقه ای حقوق بشر مربوط به " زمان و حدود / قلمرو حق دسترسی به وکیل، موانع و محدودیت های حق دسترسی به وکیل، محرمانه بودن ارتباطات بین وکیل و موکل و راه حل های موثر در برابر نقض حق دسترسی به وکیل " در اثنای تنظیم " دستورالعمل پیشنهادی اتحادیه اروپا در مورد حق دسترسی به وکیل در پرونده کیفری و حق برقراری ارتباط پس از بازداشت " بوده است که در راستای الگوی رویه ای تحدید حق دسترسی به وکیل در فرایند دادرسی های کیفری در حقوق بشر منطقه ای قابل اشاره اند (OHCHR, The Right to a Fair Trial, 2023 : 3-5 & 271)

^{۸۲} با وجود تاکید دادگاه اروپایی حقوق بشر بر ضرورت تضمین محرمانگی ارتباط بین وکیل و موکل در راستای دفاع موثر از متهم در برخی از قضایای مطروحه و تلقی نقض حقوق مظنونان بعنوان نقض سیستماتیک دادرسی عادلانه و تاکید و اصرار مشابه برخی سازمان های حقوقی و حرفه ای (CCBE) بر لزوم تضمین موثر و مستمر آن با مخالفت های شدید برخی از کشورهای اروپایی (ECtHR, (Castravet v Moldova), 2007:49-50) و رویکرد حقوقی متفاوت کشورهای فرانسه، بلژیک، هلند، ایرلند و انگلستان نسبت بدان همراه بوده است (CCBE, 2023 : 8-12 and Deng, Hua.op.cit.1-4)

^{۸۳} European Union Agency for Fundamental Rights, Rights in practice.op.cit.9,73-74

^{۸۴} Menno.T.Kamminga.op.cit.1-5

^{۸۵} see : Estrella v. Uruguay, 1990, Murray v. United Kingdom, 1996 and Pinto v. Trinidad and Tobago, 1969

آن، ماهیت و موضوع جرائم در دستور تعقیب در فرایند دادرسی، تفاوت و تمایز در مراحل دادرسی کیفری و الزامات ناشی از هر یک از مراحل قضایی مزبور و تفاوت نگاه مراجع قضایی با وکلای مدافع نسبت به فرایندهای دادرسی کیفری باشد که ممکن است موجبات تخدیش دسترسی به عدالت و تحدید حق دسترسی به وکیل را فراهم آورد.

۱-۱-۲- تحقیقات مقدماتی:

چالش های حق دسترسی به وکیل در تحقیقات مقدماتی (پیشادادرسى) در دادرسی کیفری در نظام قضایی ایران مبتنی بر سزای (محرمانه) بودن تحقیقات، محدودیت های قانونی مقرر در مرحله تحقیقات مقدماتی و ترتیبات قانونی مقرر در قوانین کیفری می باشد که به موجب آن، سزای (محرمانه) بودن تحقیقات مقدماتی (ماده ۹۱ ق.آ.د.ک)، منع تعقیب و تحقیق در جرائم منافی عفت (ماده ۱۰۲)، منع دسترسی به محتویات پرونده (تبصره ۳ ماده ۱۹۰، ماده ۱۹۱ و تبصره ماده ۳۵۱)، محدودیت شماری (عددی) نسبت به وکلای متهم از حیث تعدد آنها نسبت به متهم (تبصره اصلاحی ماده ۴۸ و تبصره ماده ۳۴۶)، محدودیت های قانونی موضوعی نسبت به جرائم خاص در مرحله تحقیقات مقدماتی و تحدید شخصیتی مربوط به وکلای مدافع متهم و صلاحیت رسیدگی به جرائم خاص در دادگاههای ویژه (تبصره اصلاحی ماده ۴۸، مصوب ۱۳۹۴ و ماده ۶۲۵ ق.آ.د.ک. الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸)، از زمره مهمترین تحدیدات قانونی و رویه ای مقرر و چالش زا در نظام قضایی ایران در مرحله تحقیقات مقدماتی به شمار می روند و رویه های قضایی متأثر از آن در دادسراهای عمومی و انقلاب و دادسراهای ویژه نیز مبتنی بر اجراء و اعمال محدودیت های قانونی مقرر نسبت به حق دسترسی به وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی در دادرسی کیفری می باشند.

تجویز قانونی تحدید دسترسی به وکیل و پیش بینی موانع و محدودیت های قانونی و قضایی مربوطه در راستای سیاست های تضییعی قانونگذار نسبت به حق دسترسی به وکیل، موجبات چالش های حقوقی و عملی مترتب بر حق دفاع در فرایند دادرسی کیفری از سوی متهم یا وکیل منتخب وی را فراهم خواهد آورد. محدودیت های قانونی مقرر در تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا (۱۳۷۰) در تحدید حق انتخاب وکیل از سوی متهمان روحانی از میان "روحانیون صالح مورد تعیین دادگاه ویژه روحانیت" (تحدید شخصی)، "تحدید زمانی دسترسی به وکیل" از حیث منع دسترسی به کلیه وکلای دادگستری تا پایان تحقیقات مقدماتی و تنها با تجویز وکلای مورد تأیید رئیس قوه قضائیه^{۸۶}، "تحدید مکانی دسترسی به وکیل" نسبت به متهمان نظامی یا "تحدید شخصی وکیل خارجی"^{۸۷} به مانند محدودیت ورود و دخالت وکلای غیر روحانی به دادگاه ویژه روحانیت، "تحدید موضوعی"^{۸۸} نسبت به جرایم علیه امنیت داخلی و خارجی، جرایم سازمان یافته، جرایم اقتصادی کلان و یا پرونده های مرتبط با اطلاعات طبقه بندی شده^{۸۹} و یا وفق ترتیب قانونی مقرر در ماده ۶۲۵ ق.آ.د.ک. نسبت به جرایم علیه امنیت و پرونده های مشتمل بر اطلاعات و اسناد به کلی سری و سری متهمان نظامی و منع امکان وکالت سایر وکلای دادگستری، ولو به انتخاب متهمان مزبور نسبت به جرائم مزبور، تعدیل وضعیت و مجازات قانونی مقرر در "سلب حق همراه داشتن وکیل یا عدم تفهیم آن حق" از "بی اعتباری تحقیقات مقدماتی" به مجازات انتظامی درجه هشت و هفت^{۹۰} و ایجاد رویه های قضایی مربوطه و مبتنی بر عدم تفهیم آن یا سلب احتمالی حق دفاع متهم از حیث موثر نبودن مجازات انتظامی مقرر در آن تبصره، از زمره چالش های حقوقی و رویه ای تصویب قوانین کیفری در نظام قضایی ایران به نظر می رسد.^{۹۱}

بر این اساس، "تجویز قانونی یا رویه ای ایجاد محدودیت در شناسایی کلی اصول دادرسی کیفری" به اشکال گوناگون قانونی یا رویکردهای موجد رویه های قضایی مرتبط و آثار حقوقی و عملی مترتب بر آن در تحدید حق دسترسی به وکیل و حق دفاع متهم و اصول نظام دادرسی عادلانه، از جمله در

^{۸۶} تبصره اصلاحی ماده ۴۸ ق.آ.د.ک. ۱۳۹۴

^{۸۷} ماده ۶۲۵ ق.آ.د.ک. الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸

^{۸۸} غلامرضا قلی پور و مهدی صبوری پور، پیشین، ۲۱۷-۲۱۰

^{۸۹} تبصره ماده ۴۸ درباره جرایم علیه امنیت داخلی و جرایم سازمان یافته مشمول ماده ۳۰۲

^{۹۰} تبصره ۱ اصلاحی ماده ۱۹۰ ق.آ.د.ک. اصلاحی ۱۳۹۴/۳/۲۴

^{۹۱} محمد رضا زمانی درمزاری، دستاوردها و نوآوری های قانون آیین دادرسی کیفری (تهران: کلک سیمین، ۱۳۹۵)، ۵۵-۵۴

شناسایی قانونی تحدید حق دسترسی به وکیل در تبصره ماده ۴۸ ق.آ.د.ک. مصوب ۱۳۹۴ به مانند ترتیب حقوقی مشابه در ماده ۶۲۵ آن قانون نسبت به متهمان نظامی جرائم مقرر در آن و تسری تحدید قانونی مزبور نسبت به جرائم متهمان اخلال در نظام اقتصادی کشور در مرحله دادرسی به موجب بخشنامه ابلاغی رئیس وقت قوه قضائیه در مرداد ۱۳۹۷^{۹۲} و محدودیت قانونی مذکور در ماده ۱۹۱ و تبصره ماده ۳۵۰ آن قانون از حیث دسترسی به محتویات پرونده و تحدید قانونی حق دسترسی به وکیل و حق دفاع در آن قانون موجبات ایجاد محدودیت نسبت به اصول دادرسی کیفری و چالش های مترتب بر "حق دسترسی به وکیل"، "حق دفاع"، "اصل برابر سلاح در دفاع در دادرسی کیفری" و "اصل برائت" را در فرایند رسیدگی های قضایی در دادرسی کیفری فراهم خواهد آورد.

۲-۱-۲- در مرحله دادگاه (دادرسی):

تحدید حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران تنها معطوف به مرحله پیشادادرسی و تحقیقات مقدماتی در دادرسی عمومی و انقلاب یا مرحله دادرسی در مقام تحقیقات مقدماتی برابر قانون نبوده و شمول آن برابر مقررات قانونی مربوطه به مرحله دادگاه و دادرسی های قضایی و کیفری مربوطه نیز می باشد و همانگونه که حق دسترسی به وکیل در مرحله پیشادادرسی در موارد مقرر در قانون، از جمله در تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا (۱۳۷۰) نسبت به متهمان روحانی در دادرسی ویژه روحانیت و تکلیف به انتخاب وکیل از میان "روحانیون صالح مورد تعیین"، تبصره ماده ۴۸ اصلاحی ق.آ.د.ک. ۱۳۹۴ نسبت به متهمان جرائم سازمان یافته و اقدام علیه امنیت داخلی و خارجی دارای مجازات قانونی مقرر در ماده ۳۰۲ قانون مزبور در مرحله تحقیقات مقدماتی، ماده ۶۲۵ الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸ آن قانون نسبت به متهمان جرائم نظامی مقرر در آن در مرحله دادرسی، تحدید و مقید به شروط قانونی مذکور در آنها گردیده است؛ حق دسترسی به وکیل در مرحله دادگاه و دادرسی های کیفری نیز در موارد معین در قانون یا بخشنامه های قضایی صادره از سوی قوه قضائیه نیز همراه با تحدید قانونی یا رویه ای مذکور بوده است.

تحدید حق دسترسی به وکیل، صرفنظر از مقید شدن حق دفاع متهم نسبت به وکلای مدافع مورد نظر آنها و منع قانونی و رویه ای امکان دفاع از آنها از سوی وکلای منتخب یا خودگزین آنان، به ترتیب مذکور یا در مراحل زمانی و وضعیت های موضوعی و شخصی مطروحه؛ پیامدهای حقوقی و عملی متعددی را در فرایند رسیدگی های کیفری و نسبت به متهم ایجاد خواهد کرد که ممکن است همراه با چالش های حقوقی و عینی متعدد نسبت به تضمین حق دسترسی به وکیل و حق دفاع با ایجاد تحدیدهای قانونی و رویه های مربوطه باشد. این چالش ها به ترتیب مذکور تنها به مرحله پیشادادرسی اختصاص نداشته و مشمول مرحله دادرسی برابر ترتیبات قانونی و رویه ای موجود در نظام قضایی ایران نیز می باشد.^{۹۳}

۳-۱-۲- چالش های عمومی حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری:

چالش های عمومی مربوط به حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری ناظر به نهادینه نشدن فرهنگ وکالت و حقوق شهروندی^{۹۴}، انحصار حرفه ای در وکالت و هزینه های بالای خدمات حقوقی و حرفه ای آن در وضعیت تحدید حق دسترسی به وکیل و دانشمند پنداری غیر کارشناسی و غیر حقوقی شهروندان نسبت به حق دفاع و وکالت و امور حقوقی مربوطه به آن در مراحل پیشادادرسی و دادرسی کیفری در نظام قضایی ایران می باشد.^{۹۵} وضعیت فرهنگ حقوق شهروندی و وکالت نوعاً ناشی از دانشمند پنداری غیر کارشناسی و غیر حقوقی شهروندان نسبت به امور حقوقی و قضایی بعنوان یکی از "آفات اساسی فرهنگ حقوق شهروندی و وکالت" به شمار می رود و بالا بودن هزینه های قانونی و دادرسی و هزینه های بالای بهره مندی از خدمات حقوقی و حرفه ای وکالت از سوی اصحاب دعوا و پرونده و ناتوانی در استفاده به هنگام از معاضدت حقوقی وکیل مدافع از سوی متهم یا عدم آگاهی نسبت به امکان برخورداری از وکیل معاضدتی و انگیزه پایین وکیل معاضدتی برای تعقیب امور حقوقی موکل خویش، با وجود تکلیف قانونی مقرر نسبت

⁹² Leader, accessed, August 11, 2018, <https://www.leader.ir/fa/content/21858/>

⁹³ محمدرضا زمانی درمزاری، پیشین، ۵۸-۵۷

⁹⁴ در این باره ر.ک: نعمیه حیدری نیا و نگار خجسته، "نقش توسعه فرهنگ وکالت در تأمین حقوق شهروندی" (ارائه شده در اولین همایش ملی وکالت، اخلاق، فقه و حقوق، یزد، ۱۳۹۳/۹/۲۷)

⁹⁵ محمدرضا زمانی، "حق دسترسی به وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی در رسیدگی های قضایی در پرتو نظام حقوق کیفری بین المللی و نظام حقوق کیفری ایران" (پایان نامه کارشناسی

ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، ۱۳۹۸)، ۵-۱

بدان به جهت عدم دریافت اولیه حق الوکاله متعارف به مانند سایر پرونده های مربوطه و نیز عدم شناخت نسبت به تخصص یا کارآمدی حرفه ای وکیل مورد نظر یا معرفی شده یا فقدان تخصص حقوقی و حرفه ای لازم در نامبرده - حق دسترسی به وکیل در مرحله دادگاه را به مانند مرحله پیش‌دادرسی با چالش و موانع حقوقی و عملی مربوطه همراه خواهد ساخت.^{۹۶}

انحصار در وکالت از حیث امکان دسترسی به وکیل تنها نسبت به وکلای قانونی و دارای صلاحیت و پروانه وکالت معتبر و منع دخالت قانونی افراد فاقد پروانه وکالت یا وکلای معلق و بدون دارای بودن پروانه وکالت معتبر و جرم انگاری هر گونه مداخله یا دخالت در امور قضایی و حقوقی مربوطه یا ارائه مشاوره های حقوقی به دیگران وفق ماده ۵۵ قانون وکالت و مسئولیت قانونی مترتب بر آن، طبقه بندی و تقسیم بندی وکلای دادگستری به "وکلای روحانی صالح و غیر صالح" مورد تعیین دادگاه ویژه روحانیت و سلب حق دسترسی به وکیل نسبت به وکلای روحانی غیر تأیید دادگاه مزبور و سایر وکلای دادگستری دارای صلاحیت قانونی و پروانه وکالت معتبر برابر تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا، ۱۳۷۰ و تقسیم وکلای دادگستری به "وکلای مورد تأیید رئیس قوه قضائیه و سازمان قضایی نیروهای مسلح"^{۹۷} و خارج از آن و نیز تسری مقررات تبصره ماده ۴۸ آن قانون نسبت به جرائم اخلال در نظام اقتصادی کشور طی بخشنامه ابلاغی مذکور و تجدید تقسیم بندی وکلای دادگستری به وکلای مورد تأیید ریاست قوه قضائیه و خارج از آن، موجبات تحدید حقوقی و عملی حق دسترسی به وکیل را همراه با تحدیدات قانونی مقرر و چالش های رویه ای مترتب بر آن فراهم خواهد ساخت.

۳- پیامدهای چالش تحدید حق دسترسی به وکیل:

تحدید حق دسترسی به وکیل و حق دفاع متهم در فرایند دادرسی کیفری نوعاً مبتنی بر تجویز قانونی مقرر یا رویه های قضایی ناشی از آن و بخشنامه ها و دستورالعمل های قضایی صادره و ابلاغی به محاکم دادگستری است که در ظاهر، دارای پیشینه قانونی است و در عمل، زمینه ساز مقید شدن دسترسی به وکیل خواهد شد و همراه با پیامدهای چالش تحدید حق دسترسی به وکیل در فرایند دادرسی کیفری می باشد. چالش مربوط به پیامدهای تحدید حق دسترسی به وکیل؛ جلوه های متعددی از نقض حق دفاع متهم در رسیدگی های کیفری و نقض حق بر دادرسی عادلانه را نمایان می سازد که با وجود تجویز قانونی تحدید مزبور، آثار حقوقی مترتب بر اجراء و اعمال آن در فرایند رسیدگی های قضایی و نسبت به حقوق متهم نمایان می گردد. پیامدهای مزبور ضمن کاستن معیار دادرسی عادلانه و کمیت و کیفیت دسترسی به وکیل، دسترسی به عدالت در دادرسی کیفری را دچار چالش و خدشه کرده و موجبات کاهش نقش حرفه ای وکلای مدافع در فرایند دفاع حقوقی آنها را نسبت به موکل خود فراهم خواهد آورد.

بازدارندگی حق دفاع نسبت به متهم، سلب امکان حق دفاع ارادی از وی، عدم تناسب بین حق دسترسی به وکیل و مجازات سلب یا عدم تفهیم آن، نقض حقوق شهروندی و بشر، نقض دادرسی عادلانه، مسئولیت بین المللی دولت در نقض یک تعهد عام الشمول، طبقه بندی وکلای مدافع به وکلای مورد تأیید و تأیید نشده با تحدید حق دسترسی به وکیل و منع دسترسی به کلیه وکلای دادگستری دارای صلاحیت قانونی، اثر بخشی آن نسبت به ایجاد رانت و فساد حقوقی و حرفه ای، تفسیر شخصی قوانین در فرایند رسیدگی های قضایی، عدم اعتبار بخشی به وکالتنامه های وکلای مدافع، تجویز حکومتی و تحدید حق دسترسی به وکیل در دادگاهها و سلب حق دسترسی آزاد و ارادی به وکیل بعنوان کار ویژه محاکم قضایی در تحدید حق دسترسی به وکیل، از زمره مهم ترین پیامدهای حقوقی و رویه ای قابل اشاره و مترتب بر چالش تحدید حق دسترسی به وکیل در فرایند دادرسی کیفری در حقوق بین الملل بشر و نظام قضایی ایران، بنا به مورد به شمار می روند.

۳-۱- بازدارندگی حق دفاع و سلب امکان حق دفاع ارادی از متهم:

^{۹۶} محمد رضا زمانی درمزاری، **بایسته های حقوقی و کاربردی آیین دادرسی مدنی** (تهران: انتشارات مگستان، ۱۴۰۰)، ۳-۱.
^{۹۷} تبصره اصلاحی ماده ۴۸ مورخ ۱۳۹۴/۳/۲۴ و ماده ۶۲۵ الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸ ق.آ.د.ک.

سلب امکان حق دفاع ارادی از متهم بعنوان نخستین پیامد مترتب بر بازدارندگی حق دفاع نسبت به وی به شمار می رود که رهاورد چالش تحدید حق دسترسی به وکیل و مقید شدن آن در دادرسی کیفری می باشد. حق دفاع ارادی از متهم منوط به شناسایی حق دسترسی به وکیل خودگزینه و مورد تعیین وی و تضمین قانونی آن در فرایند دادرسی کیفری و منع هرگونه محدودیت قانونی و رویه ای نسبت بدان می باشد تا تجلی حق دفاع در دادرسی کیفری از سوی متهم یا نماینده قانونی و حقوقی وی (وکیل مدافع)، به ترتیب مقرر در قواعد مربوط به دادرسی عادلانه گردد.^{۹۸} با وجود این، با شناسایی قانونی تحدید حق دسترسی به وکیل و مقید شدن دسترسی به وکیل و ایجاد محدودیت های قانونی و رویه ای نسبت به حق دفاع متهم، نه تنها امکان حق دفاع ارادی وی وجود نداشته و ممکن است مورد تخدیش و سلب قرار گیرد، بلکه الزام متهم به انتخاب وکیل از میان وکلای مورد تأیید قوه قضاییه یا از میان وکلای مورد تأیید سازمان قضایی نیروهای مسلح نسبت به متهمان جرائم نظامی مقرر و نیز در وضعیت مشابه، از میان وکلای روحانی مورد تأیید دادگاه ویژه روحانیت^{۹۹} نسبت به اصحاب دعوای آن دادگاه و نتیجتاً، امکان "حق دفاع ارادی از متهم" را دچار تخدیش کرده و روند دفاع حقوقی و عینی نسبت به متهم را مبتنی بر اراده خود گزین وی نمی سازد.

۲-۳- عدم تناسب حق دسترسی به وکیل با تحدید قانونی آن:

لازمه تضمین مستمر و موثر شناسایی حق دسترسی به وکیل و حق دفاع متهم در وجود ساز و کارهای قانونی مقرر و تضمینات قانونی لازم برای تامین تناسب بین تحدید آن حق و مجازات قانونی عدم رعایت آن در فرایند رسیدگی کیفری می باشد، والا موجهی برای مرعی داشتن حق مزبور و تضمین حقوق دفاعی متهم فراهم نخواهد بود. این تناسب می تواند از حیث موضوعی مبتنی بر "بی اعتباری تحقیقات مقدماتی" یا "بطلان رای دادگاه" در موارد سلب داشتن وکیل از سوی متهم بوده و یا در قالب مجازات قانونی مقرر نسبت به مقام قضایی مستنکف از تضمین حق دسترسی به وکیل و حق دفاع متهم باشد. با وجود این، نظام قضایی ایران علیرغم برخورداری از هر دو رویکرد مذکور دارای تعارض در نگاه قانونگذار از حیث مجازات یا پیامدهای مترتب بر عدم رعایت حق مزبور می باشد و علیرغم صدور رای وحدت رویه شماره ۱۵ مورخ ۱۳۶۳/۶/۲۸ هیات عمومی دیوان عالی کشور مبنی بر الزام به تعیین وکیل تسخیری متهم به اعدام (سلب حیات)^{۱۰۰} - رای وحدت رویه شماره ۷۱۴ مورخ ۱۳۸۸/۱۲/۲۴ بیانگر عدم الزام قانونی به دخالت وکیل برای اقامه دعوای حقوقی، شکایت از آراء و دفاع از آنها رای و تعدیل ضمانت مترتب بر سلب حق دسترسی در آرای وحدت رویه هیات عمومی دیوان عالی کشور می باشد.^{۱۰۱} ترتیب متفاوت موجود در رویه های قضایی محاکم دادرسی ایران، همراه با ضمانت نامناسب و غیر موثر نسبت به عدم تفهیم یا سلب حق دسترسی به وکیل و حق دفاع نسبت به متهم وفق تبصره ۱ ماده ۱۹۰ ق.ا.ق.ا.د.ک.ا.ا. (۱۳۹۴) از اثر بخشی تضمینات قانونی مترتب بر عدم رعایت و تضمین این حق در فرایند دادرسی کیفری خواهد کاست و موجبات نقض مکرر آن را در اثنای رسیدگی های قضایی فراهم خواهد آورد.

برخلاف تضمینات اساسی مقرر در حقوق بین الملل بشر و شناسایی آن بعنوان مصداق نقض مواد ۱۴ و ۱۵ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی از حیث نقض حقوق بشر^{۱۰۲}، با وجود الزامات و تضمینات قانونی مقرر در رای وحدت رویه شماره ۱۵ مورخ ۱۳۶۳/۶/۲۸ هیات عمومی دیوان عالی کشور - تبصره ۲ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا (۱۳۷۰) و الزام قانونی مقرر در اصل سی و پنجم قانون اساسی و ماده ۷ و تبصره ۱ ماده ۱۹۰ ق.ا.د.ک.ا.ا. (۱۳۹۴) از حیث عدم تفهیم حق دسترسی به وکیل و یا سلب آنها بنا به رویدادهای تقنینی اخیر در نظام حقوقی ایران، تنها مبتنی بر مجازات انتظامی درجه سه و هشت به تجویز مقرر در تبصره ۱ ماده ۱۹۰ آن قانون بر شمرده شده است که فاقد وضعیت تناسب حق دسترسی به وکیل و تحدید قانونی آن به نظر می رسد.^{۱۰۳} بر این اساس، عدم تناسب بین تحدید حق دسترسی به وکیل و مجازات قانونی مترتب بر آن نسبت به مقام قضایی یا

⁹⁸ Stefan, Trechsel. "The Right to Defend Oneself and to Have the Assistance of Counsel". Oxford Academic, Oxford University Press, (2006), 242-243

⁹⁹ تبصره ماده ۴۸ ق.ا.د.ک.ا.ا. (۱۳۹۴)، ماده ۶۲۵ ق.ا.د.ک. (الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸) و تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا، ۱۳۷۰

¹⁰⁰ نک: رای وحدت رویه هیات عمومی دیوان عالی کشور در مورد لزوم تعیین وکیل تسخیری در جرائمی که مجازات آنها اعدام یا حبس ابد باشد، شماره ۱۷۳، ۱۳۶۳/۸/۱

¹⁰¹ Qavanin, accessed May 11, 2023, <https://qavanin.ir/Law/Attribute/?IDS=15356917894865156255>

¹⁰² U.N.Doc.CCPR/C/GC/32

¹⁰³ محمدرضا زمانی، "حق دسترسی به وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی در رسیدگی های قضایی در پرتو نظام حقوق کیفری بین المللی و نظام حقوق کیفری ایران"، پیشین، ۵۱۱-۵۱۰

انتظامی ذریعہ یا سرنوشت دادرسی کیفری و تحقیقات مقدماتی و قانونی مربوطه بدان، بازدارندگی حق دفاع متهم را دچار خدشه نموده و کیفیت حق دسترسی به وکیل و فرایند دادرسی کیفری را بعنوان یک چالش مترتب بر تحدید آن متاثر از خود خواهد ساخت.

۳-۳- مقید شدن حق دفاع با تحدید حق دسترسی به وکیل:

شناسایی حق دسترسی به وکیل و تعهد دولتها به تضمین مستمر و موثر آن در راستای تضمین حق دفاع متهم در دادرسی کیفری به شمار می رود^{۱۰۴} که با تحدید دسترسی به وکیل موجبات تحدید حق دفاع متهم در دادرسی مذکور فراهم خواهد شد. تحدید حق دسترسی به وکیل ممکن است ناشی از تجویز قانونی مقرر یا رویه های قضایی ناشی از آن بوده که ضمن مقید شدن حق انتخاب وکیل نسبت به متهم و ملزم کردن وی به انتخاب وکیل غیر خود گزین از میان فهرست های قضایی اعلامی^{۱۰۵}، ساز و کار دسترسی به وکیل قهری و ترتیب مداخله قانونی وی در امر دفاع از متهم را همراه با شروط قانونی و رویه ای متعددی نماید. به گونه ای که متهم یا اصحاب دعوا، نه تنها مجاز به انتخاب وکلای دادگستری دارای صلاحیت قانونی و پروانه معتبر به طور کلی نبوده، بلکه الزاماً باید وکلای مورد نظر خود را از میان فهرست وکلای صالح و مورد تأیید دادگاه ویژه انتخاب نماید^{۱۰۶} و تحدید حق دسترسی به وکیل می تواند موجبات تحدید حق دفاع از متهم را فراهم سازد.

با این حال، جلوه اصلی تحدید حق دفاع متهم در چنین شرایطی یا در دادگاههای ویژه در عدم انطباق آیین دادرسی و رویه های قضایی حاکم در آنها با اصول دادرسی کیفری و قواعد مقرر در نظام دادرسی عادلانه و عدم تضمین مستمر و موثر حق دفاع وی در فرایند دادرسی کیفری ویژه در آن دادگاهها می باشد. پیامد مزبور برآیند چالش تحدید حق دسترسی به وکیل و مقید شدن انتخاب آن به شرایط قانونی متعدد در راستای سیاست تضییعی و تحدیدی مقرر در نظام قضایی ایران به شمار می رود و بیانگر آنست که اصحاب دعوا یا متهم مربوطه چاره ای جز انتخاب مورد تحمیل از میان گزینه های مورد تأیید دادگاه ویژه نداشته و در انتخاب وکیل مورد نظر خود فاقد حق یا اختیار لازم بوده و با مقید شدن حق دسترسی به وکیل در دادرسی ویژه آن دادگاهها، اساس حق دفاع متهم نیز همراه با تحدیدات قانونی و رویه ای مقرر خواهد شد.

۳-۴- نقض حقوق شهروندی:

دسترسی به عدالت یک اصل اساسی حاکمیت قانون است و شرط اساسی برای اجرای مؤثر حقوق بشر و نیز برای دموکراسی و حاکمیت قانون به شمار می رود^{۱۰۷} و حق دسترسی به وکیل، از زمره حقوق شهروندی و اساسی^{۱۰۸} می باشد و نظر به شناسایی این حق در اسناد بین المللی و منطقه ای حقوق بشر بعنوان یک حق اساسی، بنیادین و بشر و تلقی آن بعنوان معیار تضمین نظام دادرسی عادلانه^{۱۰۹}، عدم رعایت حق مزبور یا نقض حق دسترسی به وکیل بعنوان "نقض حقوق شهروندی" یا "نقض حقوق بشری" تلقی می گردد و رویه های قضایی ملی و بین المللی و رویکردهای حقوقی مطروحه در نظریات کمیته حقوق بشر نیز بیانگر مراتب یاد شده، می باشد^{۱۱۰} و از حیث حقوقی نیز دارای مجازات های کیفری و انتظامی مقرر^{۱۱۱} بوده و مسئولیت زیاست.

۳-۵- نقض دادرسی عادلانه:

¹⁰⁴ ICCPR, 1966: Article 14 (3) d, b, IACHR, Article 8, ECHR, Article 6, 47, IACHR, Article 8

¹⁰⁵ ترتیب قانونی مقرر در تبصره ماده ۴۸ اصلاحی ق. آ. د. ک. ۱۳۹۴، ماده ۶۲۵ ق. آ. د. ک. (الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸) و تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا، ۱۳۷۰

¹⁰⁶ تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا، ۱۳۷۰

¹⁰⁷ Teremetskyi, Vladyslav, Duliba, Yevheniia and Drozdova. Olena, op. cit. 4

¹⁰⁸ اصل سی و پنجم ق. ا. ج. ا. و حق برخورداری از دادخواهی عادلانه، حق دادخواهی در دادگاه قانونی، صالح و بی طرف وفق ماده ۵۶ منشور حقوق شهروندی، ۱۳۹۵

¹⁰⁹ ICCPR, 1966: Article 14 (3) d, b, IACHR, Article 8, ECHR, Article 6, 47, IACHR, Article 8

¹¹⁰ See: U.N. Doc. CCPR/C/GC/32

¹¹¹ ماده ۷ تبصره ۱ ماده ۱۹۰ ق. آ. د. ک.

حق دسترسی به وکیل از معیارهای تضمین حق بر دادرسی عادلانه^{۱۱۲} به شمار می رود^{۱۱۳} که از مرحله کشف جرم تا مرحله اجرای حکم دادگاه در دادرسی های قضایی و نیز در دادرسی های غیر قضایی و اداری در اسناد حقوق بشر و قوانین اساسی و عادی کشورها به رسمیت شناخته شده و مورد تضمین قرار گرفته است و دادرسی عادلانه بعنوان معیار جهانی دسترسی به عدالت کیفری به شمار می رود^{۱۱۴} و تحدید حق دسترسی به وکیل و مقید شدن آن در تعارض با "حق دادخواهی"، "حق بر دادرسی عادلانه"، "حق دسترسی به وکیل" و "اصل برائت" به نظر می رسد و زمینه ساز چالش های مربوط به نقض حقوق دفاعی متهم و عادلانه بودن روند دادرسی و نقض حقوق شهروندی و پیامدهای مترتب بر آنرا فراهم خواهد شد.^{۱۱۵} دولت ایران به مانند سایر دولتهای عضو میثاق بین المللی حقوق سیاسی و مدنی ۱۹۶۶ و تکلیف حقوقی و بین المللی مقرر در آن دارای تعهد بین المللی در شناسایی و تضمین قواعد بنیادین حقوق بشر و تضمین آنها در نظام حقوقی و قضایی داخلی و ملی خویش می باشند تا ضمن حفظ، احترام، ترویج و ارتقاء حقوق بشر و حقوق شهروندی از نقض حقوق اساسی و بنیادین مربوط به دادرسی عادلانه در فرایند رسیدگی های قضایی خودداری گردد.^{۱۱۶}

کمیته حقوق بشر سازمان ملل متحد نیز برابر مواد ۲۸ و ۴۰ آن میثاق بعنوان مرجع نظارت بر اجرای قواعد حقوق بشر در آن و نظارت مستمر و ادواری نسبت به اجرای تعهدات بین المللی دولتها دارای تکالیف بین المللی مقرر می باشد. حق بر دادرسی عادلانه و اصول و هنجارهای حقوق بشری آن از زمره قواعد امره و تعهدات عام الشمول دولتها^{۱۱۷} به مانند دولت ایران بوده که نسبت بدان دارای تعهد بین المللی می باشند^{۱۱۸} و نقض آن می تواند زمینه ساز مسئولیت بین المللی دولت برابر قواعد مربوط بدان گردد و بر این مبنا، تحدید حق دسترسی به وکیل و مقید شدن حق دفاع در فرایند دادرسی کیفری و تشکیل دادگاههای ویژه، از موجبات نقض حق دادرسی عادلانه به شمار می رود و پیدایی دادگاههای مزبور را حتی به منزله "نقض دادرسی عادلانه" بر شمرده اند.^{۱۱۹}

با این حال، حق دادرسی عادلانه به طرف مختلف ممکن است مورد نقض واقع گردد. تحدید حق دسترسی به وکیل و حق دفاع، عدم تخصیص ساز و کار و امکانات لازم برای دفاع، عدم رعایت برابر سلاح و تناظر در دفاع، نبود فرصت کافی برای دفاع و الزام متهم به انتخاب وکیل معین و مورد تأیید دادگستری، منع دسترسی به دادگاه قانونی، مستقل و بی طرف، از جهات گوناگون نقض حق بر دادرسی عادلانه به شمار می رود.^{۱۲۰} افزون بر آن، عدم رعایت قواعد مقرر در ماده ۳۶ کنوانسیون روابط کنسولی وین (۱۹۶۳)^{۱۲۱} از حیث عدم تجویز احتمالی حمایت سیاسی و دیپلماتیک دولتهای مربوطه نسبت به اتباع تحت تعقیب یا بازداشت آنها بعنوان نقض حق دسترسی به وکیل و حق بر دادرسی عادلانه نسبت به آنها به شمار می رود^{۱۲۲} و وضعیت موصوف ناشی از ارتکاب فعل متخلفانه دولت در نقض یک تعهد بین المللی آن دولت برابر قواعد حقوق بین الملل و حقوق بین الملل عرفی و انتساب فعل متخلفانه ناشی از نقض تعهدات بین المللی متعدد آن کشور بدان بوده و می تواند موجب مسئولیت بین المللی دولت برابر قواعد طرح مسئولیت بین المللی دولت (۲۰۰۱) گردد.^{۱۲۳}

¹¹² Right to a Fair Trial

¹¹³ ICCPR, 1966 :Article 14 (3) d,b

¹¹⁴ Fair Trials International. "the Right to a Fair Trial _ Fair Trials", 2017, 2-3, <https://www.fairtrials.org/right-fair-trial>, Accessed, April 9, 2024

¹¹⁵ بی اعتباری رای صادره از سوی دادگاه با سلب حق دسترسی به وکیل (تبصره ۲ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا، ۱۳۷۰) و شناسایی تخلف انتظامی درجه هشت و هفت نسبت به سلب حق دسترسی به وکیل و عدم تفهیم حق قانونی مزبور به متهم (تبصره ۱ اصلاحی ماده ۱۹۰ ق.آ.د.ک. ۱۳۹۴)

¹¹⁶ قواعد مقرر در مواد ۱۴ و ۱۵ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، حق بر دادرسی عادلانه بعنوان یک قاعده امره و نقض حقوق بنیادین بشر بعنوان تعهدات عام الشمول دولت

¹¹⁷ Erga Omnes

¹¹⁸ General Comment 31, Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, 2004

¹¹⁹ Liam Herrick said. "Special Criminal Court : denying fair trial rights for half a century". 2021, 1-2, <https://www.iccl.ie/2021/special-criminal-court-denying-fair-trial-rights-for-half-a-century/>, Accessed July 7, 2024

¹²⁰ Fair Trials International, op.cit. 7-8

¹²¹ United Nations, Vienna Convention on Consular Relations, Article 36

¹²² See : Jadhav (India v. Pakistan), <https://www.icj-cij.org/case/168>, LaGrand (Germany v. United States of America), <https://www.icj-cij.org/case/104> and Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. United States of America), <https://www.icj-cij.org/case/128>, Accessed, February 11, 2023

¹²³ ILC. "Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts", (A/56/10) 2001, United Nations Press, 2008, Article 1, 2, 48

بر این مبنای، ممکن است تصویب قوانین داخلی مغایر با قواعد بین المللی حقوق بشر و سلب آزادی های اساسی و مدنی شهروندان و تحدید حق بر دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل^{۱۲۴}؛ زمینه نقض حق بر دادرسی عادلانه را فراهم خواهد آورد. تشکیل دادگاههای ویژه^{۱۲۵} و تعقیب کنشگران مدنی و رسانه ای و وکلای مدافع و عدم رعایت احتمالی الزامات آیین قانونی دادرسی و اصول و هنجارهای دادرسی عادلانه، بازداشت های خودسرانه و غیر قانونی و اقدامات سلب کننده آزادی های مشروع و اساسی شهروندان می تواند در راستای نقض تعهدات بین المللی دولت نسبت به مواد ۱۴ و ۱۵ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی و سایر قواعد حقوق بین الملل بشر در گزارشات ادواری دبیر کل مجمع عمومی سازمان ملل متحد یا گزارشگر ویژه حقوق بشر آن سازمان تلقی گردد.^{۱۲۶}

۶-۳- طبقه بندی وکلای مدافع به وکلای مورد تائید و تائید نشده ناشی از سیاست کیفری افتراقی در نظام قضایی ایران:

با وجود برابری افراد در برابر قانون وفق اصل نوزدهم ق.ا.ج.ا.ا. و حق برخورداری برابر از حمایت قانون طبق اصل بیستم آن قانون و ترتیب اساسی مقرر در اصل نهم قانون مزبور از حیث ممنوعیت سلب آزادی های مشروع و حقوق اساسی شهروندان، ولو با وضع قانون از سوی هر مرجع و مقامی؛ سیاست تضییعی قانونگذار ایرانی در دادرسی کیفری افتراقی مبتنی بر تفاوت و تمایز دو طیف وکلای دادگستری و متهمان پرونده های کیفری مربوطه می باشد که ضمن تجویز قانونی تحدید حق دسترسی به وکیل در قوانین عادی نسبت به شناسایی "تحدید شخصی" در تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا، ۱۳۷۰، "تحدید زمانی" در تبصره ماده ۴۸ اصلاحی ق.ا.د.ک. نسبت به متهمان جرائم امنیتی و سازمان یافته موضوع ماده ۳۰۲ ق.ا.د.ک. در مرحله تحقیقات مقدماتی، "تحدید موضوعی و زمانی" نسبت به متهمان جرائم نظامی مقرر در ماده ۶۲۵ ق.ا.د.ک. (الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸) در زمان جنگ و نیز نسبت به متهمان جرائم اخلال در نظام اقتصادی کشور با تسری تحدید حق دسترسی به وکیل به مرحله دادگاه وفق تبصره ماده ۴۸ قانون مزبور اقدام شده است. تحدیدات قانونی مزبور موجبات شکل گیری و طبقه بندی وکلای مدافع به وکلای مورد تائید و تائید نشده را در نظام قضایی ایران فراهم آورده و منجر به پیامدهای ناشی از چالش تحدید حق دسترسی به وکیل در فرایند دادرسی کیفری خواهد شد.

صرفنظر از ترتیب قانونی تحدید حق دسترسی به وکیل برابر مصوبات مزبور، هیچ گونه معیار و ضابطه حقوقی و قانونی و عینی نسبت به "وکلای مورد تائید" و "وکلای تائید نشده" و یا "وکلای روحانی صالح" و "وکلای روحانی غیر صالح" از سوی مراجع قضایی مذکور در آنها تعریف و ارائه نشده است و به جهت عدم انتشار فهرست رسمی و عمومی وکلای مورد تائید یا وکلای روحانی صالح و مورد تعیین دادگاه ویژه روحانیت؛ وضعیت انتخاب آنها و اطلاع متهمان مربوطه یا اصحاب دعوا نسبت به مشخصات، تخصص و توانایی های علمی، حقوقی و حرفه ای آنان در هاله ای از ابهام قرار دارد و علاوه بر پیامدهای مترتب بر چالش تحدید حق دسترسی به وکیل، موجبات تشکیک و تردید و عدم اعتماد حقوقی و حرفه ای به آنها را نزد متهمان یا اصحاب دعوی مربوطه با خود به ارمغان خواهد آورد که برخلاف مقتضای اصول مقرر در دادرسی عادلانه و دادخواهی در دادگستری می باشد و برآیند اصلی تفکیک و طبقه بندی وکلای دادگستری به وکلای مورد تائید ریاست قوه قضائیه وفق تبصره اصلاحی ماده ۴۸ ق.ا.د.ک. ۱۳۹۴ یا برابر ترتیب قانونی مقرر در ماده ۶۲۵ الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸ آن قانون از سوی ریاست سازمان قضایی نیروهای مسلح، علاوه بر تحدید حق دسترسی به وکیل و حق دفاع و منع و سلب افراد و شهروندان از انتخاب وکلای خود گزین خارج از فهرست مذکور و ممنوعیت توأمان وکلای دادگستری تائید نشده برای پذیرش وکالت از متهمان جرائم مذکور در مواد مزبور به مانند منع امکان پذیرش و دخالت وکلای غیر روحانی یا حتی، وکلای روحانی در پرونده های مرتبط با اصحاب دعوی روحانی در دادسرا و دادگاه ویژه روحانیت، به ترتیب مقرر در تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا، ۱۳۷۰ می باشد که الزاماً و صرفاً باید از میان "وکلای روحانی صالح مورد تائید دادگاه ویژه روحانیت" انتخاب گردند. ترتیب مذکور، علاوه بر تحدید حق دسترسی به وکیل خود گزین

^{۱۲۴} مانند تبصره ماده ۴۸ و ماده ۶۲۵ ق.ا.د.ک.

^{۱۲۵} Specia Courts

^{۱۲۶} UNHRC. "Situation of human rights in the Islamic Republic of Iran, Report of the Secretary-General, A/HRC/37/24", Annual report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and reports of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General, 4 September 2019, 1-15, <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g19/262/94/pdf/g1926294.pdf>, Accessed September 10, 2024

موجب چالش در انتخاب آزادانه وکیل مدافع متهم شده و زمینه ساز عدم تضمین موثر حق دسترسی به عدالت کیفری نسبت به وی را به جهت محدودیت های قانونی و رویه ای مقرر سبب خواهد شد.

۷-۳- ایجاد انحصار در وکالت نسبت به وکلای مورد تأیید:

تحدید حق دسترسی به وکیل و حق دفاع نسبت به متهم با تفکیک و دسته بندی وکلای دادگستری به وکلای مورد تأیید و تأیید نشده و محصور کردن وکلای قابل انتخاب از سوی متهم به فهرست مشخص از وکلای مورد تأیید رئیس قوه قضائیه یا رئیس سازمان قضایی نیروهای مسلح می تواند منجر به ایجاد " انحصار در وکالت " و " مقید شدن حق دفاع متهم " و مشروط شدن امکان برخورداری از وکیل مدافع، تنها از میان وکلای مورد تأیید مراجع مذکور گردد و مانع دسترسی متهم به سایر وکلای دادگستری یا انتخاب وکیل مدافع مورد نظر خود با اراده آزاد و خودگزین خویش می باشد و به جهت محدودیت در امکان انتخاب وکیل از سوی متهم و محصور شدن وکلای دادگستری مورد تأیید، زمینه ایجاد انحصار قانونی و رویه ای مذکور در فرایند دادرسی کیفری در نظام قضایی ایران و پیامدهای مرتب بر آن را از حیث عدم امکان دسترسی به وکلای معتبر خارج از فهرست مورد تأیید مقرر فراهم خواهد آورد که مغایر با اصول مقرر در قانون اساسی و ارکان نظام دادرسی عادلانه به نظر می رسد و رهاورد عینی و پیامد عملی تجویز تحدید حق دسترسی به وکیل و حق دفاع در نظام قضایی ایران می تواند موجب " انحصار در وکالت " و چالش های پیش روی آن، از جمله " منع دسترسی به کلیه وکلای دادگستری دارای صلاحیت قانونی، الزام متهمان به استفاده از وکلای مورد تأیید نظام قضایی و ایجاد رانت حرفه ای در وکالت و دادرسی های قضایی " گردد.

۸-۳- کار ویژه محاکم قضایی با تحدید حق دسترسی به وکیل:

کار ویژه محاکم قضایی در تحدید حق بر دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل مبتنی بر ممنوعیت و محرومیت وکلای تأیید نشده در فهرست مراجع قضایی ذیربط و تجویز دخالت وکلای مورد تأیید در آن فهرست در فرایند دادرسی کیفری می باشد و تجلی بعدی و تکمیلی آن نیز همراه با منع دسترسی به کلیه وکلای دادگستری دارای صلاحیت قانونی در پی " ایجاد انحصار در وکالت نسبت به وکلای مورد تأیید " و مقید شدن حق دفاع متهم در فرایند رسیدگی های کیفری خواهد بود. بر این اساس، ضمن ممنوعیت انتخاب و معرفی وکلای خود گزین از سوی متهمان مربوطه، ممنوعیت مزبور نسبت به وکلای تأیید نشده؛ زمینه تحدید حق دفاع را نسبت به کارکرد محاکم قضایی در دادرسی های کیفری و چالش های ناشی از آنرا با خود در پی خواهد داشت.

با توجه به عدم وجود ساز و کار حقوقی و قانونی مشخص و مبتنی بر تعریف یک ضابطه عینی معین در انتخاب وکلای مورد تأیید و غیر خود گزین در راستای اجرای تحدید حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران می تواند دارای پیامدهای حقوقی و رویه ای متعدد، از جمله، تفسیر شخصی قوانین در فرایند رسیدگی های قضایی، عدم اعتبار بخشی به وکالتنامه های وکلای مدافع، تجویز حکومتی و تحدید حق دسترسی به وکیل در دادگاهها و سلب حق دسترسی آزاد و ارادی به وکیل (وکلای خود گزین) را با تخدیش اصل حاکمیت قانون، حق بر دادرسی عادلانه و دسترسی به عدالت را بعنوان کار ویژه محاکم قضایی در تحدید حق دسترسی به وکیل فراهم آورد. بر این مبنا، تحدید و سلب حق دفاع و حق دسترسی آزاد و ارادی به وکلای انتخابی در مغایرت با اصول دادرسی عادلانه و هنجارهای حقوقی و بین المللی مرتبط با آن، فرایند دادرسی و رسیدگی های قضایی و کیفری را به جهت عدم امکان تضمین حق بنیادین دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری و تضییع احتمالی حقوق قانونی متهم دچار چالش های اساسی و حقوقی مربوطه نموده و به جهت تخدیش حق انتخاب ارادی وکیل خود گزین از سوی متهم در پی تحدید قانونی حق دفاع و حق دسترسی به وکیل، دادرسی کیفری نیز به جهت عدم رعایت آن و ممتنع بودن امکان تضمین حق مزبور را با چالش ناعادلانه بودن دادرسی مواجه خواهد ساخت.^{۱۲۷}

نتیجه:

ساز و کار شناسایی و تضمین حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل بشر با نظام قضایی ایران با وجود شباهت‌ها و وجوه اشتراک بین آنها متفاوت بوده و از تضمینات حقوقی یکسان برخوردار نمی‌باشند و علیرغم شناسایی آن حق بعنوان یکی از معیارهای حق بر دادرسی عادلانه در حقوق بین الملل بشر، حق مزبور در حقوق بین الملل بشر در وضعیت‌های موردی و موقت و در قوانین عادی نظام قضایی ایران، کراراً محدود و مقید گردیده و همراه با چالش‌های قضایی و رویه‌ای متعدد در جهت دسترسی به آن در دو نظام حقوقی مذکور می‌باشد. موانع و چالش‌های حقوقی مربوط به حق دسترسی به وکیل در نظام‌های حقوقی مورد مطالعه با وجود متفاوت بودن وضعیت حقوقی و رویه‌ای آنها و یکسان نبودن آن موجب تحدید حق دسترسی به وکیل در دادرسی‌های کیفری می‌گردد. تفاوت و تمایز چالش‌های حقوقی مذکور در حقوق بین الملل بشر و نظام قضایی ایران متأثر از رویکردهای حقوقی مربوط به حق دسترسی به وکیل و الگوهای حقوقی و رویه‌ای متفاوت آنها می‌باشد که موجبات تفاوت نسبت به آنها را فراهم خواهد کرد.

چالش‌های حقوقی حق دسترسی به وکیل در نظام‌های حقوقی مورد مطالعه موجب تحدید آن حق در دادرسی‌های کیفری شده و با سلب و محدودیت در انتخاب ارادی وکیل مدافع و عدم رعایت آن، موجبات نقض حق دسترسی به عدالت کیفری و ناعادلانه بودن دادرسی نسبت به متهم فراهم خواهد شد و شناسایی و تضمین موثر حق دسترسی به وکیل؛ زمینه‌ساز تحقق عدالت کیفری و دادرسی عادلانه می‌گردد و هر گونه تحدید قانونی و رویه‌ای حق دسترسی به وکیل خودگزین و حق دفاع متهم در دادرسی کیفری موجب نقض حق بر دادرسی عادلانه می‌شود و با تغییر رویکرد امنیت‌گرا و مبتنی بر تحدید حق دسترسی به وکیل و گرایش به سوی تضمین دسترسی به وکیل (دادرسی عادلانه)، موجبات تضمین مستمر و موثر حق بر دسترسی وکیل در راستای دسترسی به عدالت کیفری و تحقق نظام دادرسی عادلانه در چهارچوب اصل حاکمیت قانون و احترام، ارتقاء و ترویج حقوق بشر فراهم خواهد شد. با این حال، تحدید حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران با شناسایی قانونی و رسمی آن در قوانین موضوعه و عادی و مقید شدن حق دفاع متهم از طریق وکلای مدافع وی از حیث حقوقی و قانونی و رویه‌ای بیانگر منع و سلب حق دسترسی آزاد و ارادی به وکیل (وکالای خودگزین) و ممنوعیت انتخاب آنها از سوی متهمان مربوطه و ممنوعیت توانان پذیرش وکالت وکلای خارج از فهرست‌های مذکور برخلاف اصول مقرر در قانون اساسی و چالش‌های قانونی و رویه‌ای متعدد ناشی از آن می‌باشد و ترتیبات حقوقی و رویه‌ای مقرر و چالش‌زای تحدید حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران و مقید شدن مکرر آن برخلاف نظام حقوق بین الملل بشر در راستای سیاست‌های تزییقی نظام قضایی ایران و تجویز نسبی حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری بوده که شایسته بازنگری از سوی قانونگذار در مقام رفع آن و در جهت تضمین حق بر دادرسی عادلانه و ارتقای حق دسترسی به عدالت کیفری خواهد بود.

فهرست منابع:

الف) منابع فارسی:

کتاب‌ها:

- زمانی، سید قاسم و دیگران، مترجم، میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، دعاوی، آموزه‌ها، تفاسیر، جلد یکم، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های شهر دانش، ۱۳۹۵
- نوری نشاط، سعید و دیگران، مترجم، حقوق بشر در دستگاه قضایی، راهنمای آشنایی با حقوق بشر برای قضات، دادستان‌ها و حقوق دانان، جلد اول، چاپ اول، تهران: سازمان دفاع از قربانیان خشونت، ۱۳۸۸
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا و همکاران، مترجم، آراء و نظریات مشورتی دیوان بین المللی دادگستری، جلد دوم، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۷
- فضائلی، مصطفی، دادرسی عادلانه: محاکمات کیفری بین المللی، چاپ سوم، تهران: شهر دانش، ۱۳۹۲
- زمانی درمزاری، محمدرضا، بایسته‌های حقوقی و کاربردی آیین دادرسی مدنی، چاپ اول، تهران: انتشارات مگستان، ۱۴۰۰
- زمانی درمزاری، محمدرضا، دستاوردها و نوآوری‌های قانون آیین دادرسی کیفری، چاپ اول، تهران: کلک سیمین، ۱۳۹۵
- هاشمی، سید حسن، حق دادرسی منصفانه در شرایط اضطراری در ایران و اسناد بین المللی، چاپ اول، تهران: مجد، ۱۳۹۲

مقالات:

- رستمی‌غازانی امید، "حق برخورداری از وکیل در محاکمات کیفری بین المللی"، مجله حقوقی دادگستری، ۳۸ (۱۳۹۲)
- حیدری نیا، نعیمه و خجسته‌نگار، "نقش توسعه فرهنگ وکالت در تامین حقوق شهروندی"، اولین همایش ملی وکالت، اخلاق، فقه و حقوق، یزد، ۱۳۹۳/۹/۲۷
- سیفی، آناهیتا و نیاورانی، یاسر، "چالش‌ها و ضعف‌های اجرایی تصمیمات دیوان کیفری بین المللی"، پژوهش‌های حقوق تطبیقی عدل و انصاف، ۷، ۲ (۱۳۹۸)
- قلی‌پور، غلامرضا و مهدی صبور، "تحدید وکیل در نظام عدالت کیفری ایران"، پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱، ۱۱ (۱۳۹۹)
- نصر اصفهانی، احمد، "حق برخورداری از وکیل دعاوی به عنوان یک حق بشری"، نشریه کانون وکلای دادگستری استان اصفهان، ۲، ۲۰ (۱۳۸۶)

پایان نامه:

- زمانی درمزاری، محمدرضا، "حق دسترسی به وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی در رسیدگی‌های قضایی در پرتو نظام حقوق کیفری بین المللی و نظام حقوق کیفری ایران"، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال، ۱۳۹۸

ب- منابع خارجی:

-Vladyslav Teremetskyi. "Access to Justice and Legal Aid for Vulnerable Groups :New Challenges Caused by the Covid-19 Pandemic". (2024), Review Article: 24, 1S (2021), 1-15, <https://www.abacademies.org/articles/access-to-justice-and-legal-aid-for-vulnerable-groups-new-challenges-caused-by-the-covid19-pandemic-11384.html>, Accessed October 6, 2024

- Teremetskyi, Vladyslav, Duliba, Yevheniia and Drozdova, Olena. (2021), "Access to Justice and Legal Aid for Vulnerable Groups: New Challenges Caused by the Covid-19 Pandemic", Journal of Legal, Ethical and Regulatory, 24, 1S (2021), 1-10, <https://www.abacademies.org/articles/access-to-justice-and-legal-aid-for-vulnerable-groups-new-challenges-caused-by-the-covid19-pandemic-11384.html>, Accessed October 6, 2024
- OHCHR, Satterthwaite, Margaret, Special Rapporteur on the independence of judges and lawyers. "The promise of legal empowerment in advancing access to justice for all, A/HRC/53/31": Reimagining justice: confronting contemporary challenges to the independence of judges and lawyers. (2023), Accessed August 6, 2024
- Toronto Metropolitan University. "Global Justice and Change (GJC) Program". (2024), 1-4. <https://www.torontomu.ca/gjc/>, Accessed October 5, 2024
- IACHR, "Violations Against The Inter-American Convention On Human Rights". (2023), 1-3, <https://iachr.ils.edu/violations>, Accessed August 6, 2024
- United States Department of State, Bureau of Democracy, "Human Rights and Labor," Country Reports on Human Rights Practices for 2023": 12-15
- Icelandic Human Rights Centre, "The Right to Due Process", (2023), 1-3, <https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/substantive-human-rights/the-right-to-due-process>, Accessed August 8, 2024
- Sanches, Shanell, (2019), "The Crime Control and Due Process", BP Pressbooks, 1-4
- OHCHR, P. Grossman, "Challenges to the protection of human rights today", Speech by UN High Commissioner for Human Rights Michelle Bachelet at the Centre for Human Rights and Humanitarian Law, American University Washington College of Law, 11 April 2019, 1-5
- Bock, Sam, "4 Barriers Blocking Access to Justice" (and How to Help Break Them). (2021), 1-6, <https://www.relativity.com/blog/4-barriers-blocking-access-to-justice-and-how-to-break-them/>, Accessed July 8, 2024
- Bednar, Maci. "Barriers To Implementation of Human Rights Justice ". (2021), 1-4, <https://www.universalhumanrightsindex.org/barriers-to-implementation-of-human-rights-justice/>, Accessed July 8, 2024
- Liam Herrick said. "Special Criminal Court: denying fair trial rights for half a century". (2021), 1-2, <https://www.iccl.ie/2021/special-criminal-court-denying-fair-trial-rights-for-half-a-century/>, Accessed July 7, 2024
- Australian Government, Attorney-Generals Department, (2022). "Permissible limitations, Public sector guidance sheet", <https://www.ag.gov.au/>
- Taylor, Melinda. "Defence and Fair Trial Rights at the African Court of Justice and Human and Peoples' Rights", Cambridge University Press, 2019
- European Union Agency for Fundamental Rights. "Rights in practice : access to a lawyer and procedural rights in criminal and European arrest warrant proceedings". (2019), 1-74, <https://fra.europa.eu/>, Accessed October 6, 2024
- European Union Agency for Fundamental Rights Rights in practice. "access to a lawyer and procedural rights in criminal and European arrest warrant proceedings Rights in practice: access to a lawyer and procedural rights in criminal Europea". (2019), 1-20, <https://fra.europa.eu/en/publication/2019/rights-practice-access-lawyer-and-procedural-rights-criminal-and-european-arrest>, Accessed October 5, 2024
- European Union Agency for Fundamental Rights, Rights in practice, "The FRA Fundamental Rights Report ", Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019
- Amnesty International. "Malabo Protocol: Legal and institutional implications of the merged and expanded African Court". (2017), 1-14, <https://www.coalitionfortheicc.org/document/africa-malabo-protocol-legal-and-institutional-implications-merged-and-expanded-african>, Accessed September 5, 2024
- T. Kamminga, Menno. "Challenges in International Human Rights Law", (2014) 3, Maastricht University - Faculty of Law
- DENG, Hu. "International Human Rights Law and the Advancement of the Right to a Fair Trial in China". 1-4, FICHL Policy Brief, (2016) 69, <https://www.toaep.org/pbs-pdf/69-deng>, Accessed September 4, 2023
- P. Routledge; Black, Samantha. "International Law Right to Timely and Confidential Access to Counsel", Lawyers' Rights Watch Canada, (2017). 1-6, <https://www.lrwc.org/international-law-right-to-timely-and-confidential-access-to-counsel-report/>, Accessed April 11, 2024
- Fair Trials International. "the Right to a Fair Trial _ Fair Trials", (2017), 2-4, <https://www.fairtrials.org/right-fair-trial>, Accessed April 9, 2024

- Borda,Aldo Zammit."Introduction to International Humanitarian Law"(IHL),(2008),Published online:28 Nov 2008,739-748,<https://doi.org/10.1080/03050710802521523>,Accessed October 6,2024
- Trechsel,Stefan."The Right to Defend Oneself and to Have the Assistance of Counsel".Oxford Academic,Oxford University Press,2006
- ILC."Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts", (A/56/10) 2001,United Nations Press,2008
- Nuremberg Municipal Museums."The Legacy of Nuremberg ; Birth of international criminal law",Accessed April 9,2023.<https://museums.nuernberg.de/memoriun-nuremberg-trials/the-legacy-of-nuremberg/birth-of-international-criminal-law>
- UNHRC." Situation of human rights in the Islamic Republic of Iran,Report of the Secretary-General,A/HRC/37/24",Annual report of the United Nations High Commissioner for Human Rights and reports of the Office of the High Commissioner and the Secretary-General,4 September 2019,1-15,<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g19/262/94/pdf/g1926294.pdf>,Accessed September 10,2024
- European Court of Human Rights."Police arrest and assistance of a lawyer,Factsheet,Press Unit,May 2019
- African Union."Malabo Protocol,Protocol on Amendments to the Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights",2014,1-46,<https://au.int/en/treaties/protocol-amendments-protocol-statute-african-court-justice-and-human-rights>,September 9,2023
- European Union."Directive 2012/13/EU of the European Parliament and of the Council of 22 May 2012 on the right to information in criminal proceedings",OJ 2012 L 142,1-18, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012L0013>,Accessed October 4,2023
- Eur-lex,"Directive 2012/13/EU of the European Parliament and the Council of 22 May 2012, on the right to information in criminal proceedings",Official Journal of the European Union, 1.6.2012,L 142/1-10 and EUR-Lex,<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32010L0064>,Accessed September 13,2024
- Eur-lex,"Directive 2010/64/EU of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 on the right to interpretation and translation in criminal proceedings",OJ L 280,26.10.2010,1-7,<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32010L0064>,Accessed September 13,2024
- European Union."Charter of Fundamental Rights of the European Union",Official Journal of the European Union,OJ 2012 C 326,(2000/C 364/01),11-17,<https://www.refworld.org/legal/agreements/eu/2012/en/13901>,Accessed October 10,2023
- European Union."Directive 2010/64/EU of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 on the right to interpretation and translation in criminal proceedings",Official Journal of the European Union,OJ 2010 L 280,1-5, <https://www.legislation.gov.uk/eudr/2010/64/body>,Accessed October 6,2024
- Council of the European Union."Resolution of the Council on a Roadmap for strengthening procedural rights of suspected or accused persons in criminal proceedings",Official Journal of the European Union,OJ 2009 C 295,Brussels,30 November 2009,1-3,<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:295:0001:0003:EN:PDF>,Accessed September 15,2024
- Christian Tomuschat,"The Legacy of Nuremberg",Journal of International Criminal Justice,Volume 4,Issue 4,September 2006, 830-834,doi.org/10.1093
- Human Rights Committee (HRC)."**General Comment No.32,Article 14:Right to equality before courts and tribunals and to a fair trial**",U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007,1-18,<https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2007/en/52583>,Accessed September 13,2024
- Human Rights Committee (HRC)."**General Comment 31,Nature of the General Legal Obligation on States Parties to the Covenant**",U.N.Doc.CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, 26 May 2004,1-8,<https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2004/en/52451>,Accessed September 14,2024
- United Nations."Rome Statute of the International Criminal Court (ICC),1998
- Human Rights Committee."General Comment 13,Article 14 ",U.N.Doc.HRI/GEN/1/Rev.1 at 14,1944,1-4,<https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1984/en/20752>,Accessed October 6,2024
- U.N.Security Council."Statute of the International Court of Rwanda" (ICTR),1994
- U.N.Security Council."Statute of the International Tribunal for the Former Yugoslavia" (ICTY),1993
- United Nations."The International Covenant on Civil and Political Rights" (ICCPR),1966
- OAS,"Inter-American Commission on Human Rights" (IACHR),1959
- United Nations."International Covenant on Economic,Social and Cultural Rights"(ICESCR),1966

- United Nations.“**Convention against Torture and Other Cruel,Inhuman or Degrading Treatment or Punishment**”,1984
- **European Convention on Human Rights (ECHR)**,1950
- Council of Europe.“**The European Convention For the protection of Human Rights and Fundamental Freedoms**“,1950
- United Nations.“**Universal Declaration of Human Rights (UDHR)**”,1948
- ICJ.“**Jadhav (India v. Pakistan**“,2017,<https://www.icj-cij.org/case/168>,Accessed August 6,2023
- ICJ .“**Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. United States of America)**“,2003,<https://www.icj-cij.org/case/128>,Accessed August 6,2023
- ICJ.“**LaGrand (Germany v. United States of America)**”,1999,<https://www.icj-cij.org/case/104>,Accessed August 7,2023
- ECHR.“**Murray v. United Kingdom**“,Application no.18731/91,8 February 1996,1-5,[https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-57980%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-57980%22]),Accessed September 5,2023
- ECHR.“**(7680/76),1977- Decision - X. v. Federal Republic of Germany**“,Application No.1003/61 1977,1-4,[https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-3043%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-3043%22]),Accessed September 8,2023
- HRC.“**Estrella v. Uruguay**“,Communication No.74/1980,U.N.Doc.CCPR/C/OP/2 at 93 (1990),1-5,<http://hrlibrary.umn.edu/undocs/newscans/74-1980.html>,Accessed October 14,2023
- HRC.“**Pinto v. Trinidad and Tobago**“,Communication No.512/1992,U.N.Doc.CCPR/C/57/D/512/1992 (1996),1-5,<http://hrlibrary.umn.edu/undocs/512-1992.html>,Accessed October 10,2023